

Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων Θεῶν «Εὐάλωτον ὑφ' ἡδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον»

Ἡ περιδιάβασις εἰς τοὺς ἀρχαίους ἡμῶν προγόνους πάντα ἐνδιάφερουσα καὶ πάντα ἀποκαλυπτική, ἀκόμη κι ὅταν γιὰ πολλοστὴ φορὰ ἐνδιατρίβεις στὰ ἴδια κείμενα ἢ στοὺς ἴδιους χώρους· ὅταν μάλιστα ἔχεις τὴν μανία νὰ καταγράφεις τὶς ἐντυπώσεις σου, εἴτε στὸ περιθώριο τῶν σελίδων τῶν βιβλίων, εἴτε χωριστά, ἔχεις τὴν ἀνεση τῆς συγκρίσεως τῶν ἐρεθισμάτων ἐκάστης στιγμῆς· ἀέναος πηγὴ ἐμπνεύσεως εἶναι, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε καὶ κάτι καθιερωμένο, καὶ θὰ εἶναι αὐτὴ ἀστείρευτη στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος. Τὰ συμπεράσματα, οἱ προβληματισμοὶ ἀπορρέουν, ἢ καλύτερα ἐκπηγάζουν, πάντοτε ἀπ' τὶς τρέχουσες ἐντυπώσεις τῆς καθημερινότητος, κυρίαρχες ἢ μὴ δὲν ἔχει σημασία, ἀλλὰ δείχνουν καὶ τὴν ἀλλαγὴ στὴν προβληματικὴ σου· «βλέπουμε ἢ ζοῦμε τὴν σοφία τοὺς ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν συνθηκῶν τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς καὶ μόνο».

Εἴμαστε ἡ γενιὰ τῆς τεχνοκρατικῆς ἐκπαιδεύσεως, ὅπως εἶχε αὐτὴ θεοποιηθεῖ στὴν μεταπολεμικὴ ἐποχὴ καὶ εἶχε διεισδύσει ὡς ἰδεολογία, ἀνεξαρτήτως πολιτικῆς ἀποχρώσεως, σὲ ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα· ἡ ἐξειδίκευση ἦταν τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τῶν νέων, νὰ μάθουν καλὰ τὴν ἐιδικότητά τους, μὲ πρῶτες τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες, τὸ Πολυτεχνεῖο καὶ τὴν Ἰατρικὴ στὴ συνέχεια, καὶ μὲ ἀπώτερο στόχο τὴν ἀμερικανικὴ κοινωνία, τὸ ἀμερικανικὸ ὄνειρο. Ὁ νέος στὸ τότε Γυμνάσιο ἦταν ὅπωςδήποτε καλὸς στὰ φιλολογικὰ ἢ στὰ μαθηματικά, σὲ ἀμφοτέρωθεν δὲν γινόταν, ἔτσι πίστευαν, ἢ τουλάχιστον ἦταν τόσο σπάνιο, πὺ ἀποτελοῦσε χτυπητὴ ἐξαίρεση· τὸ πίστευες κι ὁ ἴδιος, ἔστω κι ἂν ἔπαιζνες καλοὺς βαθμοὺς καὶ στὰ μαθηματικά καὶ στὰ φιλολογικὰ, ἀλλὰ εἶχες ἐπιλέξει τὸν δρόμο σου. Ἐπειτα οἱ συνθῆκες στὴν ἐπαρχιακὴ πόλη ἦταν πολὺ ἀσχημες, κτίρια δὲν ὑπῆρχαν, τὰ σχολεῖα λειτουργοῦσαν πρῶτῃ ἢ ἀπόγευμα, οἱ καθηγητὲς ἦταν λίγοι μὲ τάξεις τῶν ἑκατὸ μαθητῶν μπροστὰ τους, πολλοὶ ἀπ' τοὺς ὁποίους σὲ μεγάλῃ ἡλικία.

Αὐτὰ ἔχουν ἐνδιαφέρον γιὰ ἓναν καὶ μόνο λόγο, διότι, ὅταν ἀρχίσεις τὴν μελέτη τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἦσουν ἀντονα ἐπηρεασμένος ἀπ' τὴν νοοτροπία αὐτῆ, μὲ ἓναν ἀκόμη καθοριστικὸ παράγοντα. Εἶχε καλλιεργηθεῖ ἢ ἀποψη ὅτι κουράζονταν ἄδικα τὰ παιδιὰ μὲ τὴν διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν, τοὺς παρακείμενους, τὰ ἀπαρέμματα, τὶς ὑπογεγραμμένες, τὶς ψιλές, τὶς δασεῖες καὶ τὶς δοτικές, τὰ μακρὰ καὶ τὰ βραχέα καὶ δὲν ἀφομοίωσαν τὸ πνεῦμα τῶν συγγραφέων, ἐνῶ μὲ τὶς καλὲς μεταφράσεις! μεταφέρεται στὸ μυαλὸ τῶν νέων ἢ οὐσία τῶν κειμένων καὶ ἔτσι ἀντλοῦν περισσότερο ἀπ' τὸν πολιτισμὸ τους· ἀπλοϊκὸς μῦθος, ἂν ἦταν μόνος μῦθος

κι ὄχι τίποτε ἄλλο, ἀλλὰ ἀντανακλοῦσε κι αὐτὸς τὸ πνεῦμα τῶν ἡμερῶν, τὴν ἄμεση καὶ πλήρη προσαρμογὴ πρὸς τὸ ἀμερικανικὸ ὄνειρο, μὲ τὸν ἀπίστευτο γιὰ τὴν ἐποχὴ τεχνικὸ πολιτισμὸ, τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐμάρεια. Ὅπωςδήποτε τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου ἦταν πάρα πολλά, ἐνῶ ἐμεῖς εἴχαμε ζήσει τὴν παράτασή του, γιὰ τοὺς γνωστούς λόγους, γιὰ ἄλλα ἕξι χρόνια.

Ἡ προσέγγιση τῆς προσαρμογῆς στὴν τεχνικὴ ἐκπαίδευση καὶ τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς κλασικῆς παιδείας εἶχε τὶς ρίζες τῆς στὴν βιομηχανικὴ λογικὴ, καπιταλιστικὴ καὶ κομμουνιστικὴ, διότι ἀνταποκρινόταν καλύτερα στὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας τους· καλοὺς καὶ ἐξειδικευμένους ἐργάτες ἀναζητοῦσαν ἀμφοτέρω τὰ συστήματα, ἀλλὰ καὶ πιστοὺς καὶ πειθαρχημένους ὀπαδοὺς τῆς ἰδεολογίας τους, αὐτὸ ἦταν τὸ κριτήριον μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, ὅτι ἀποτελοῦσαν τὴν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς νομοτελειακῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου, ἐκάστη διὰ τὸν ἑαυτὸ της. Ἦταν κοινὴ πεποίθηση πλέον αὐτό, καὶ δὲν χωροῦσε ἀμφισβήτηση, διότι τότε σὲ ἀπέβαλαν ἀμφοτέρω τὰ συστήματα εἰς τὸ πῦρ τὸ ἐξώτερον, γινόντων ὁ ἀποδιοπομπαῖος τράγος· ἡ ἀνοχὴ εἶχε ὅρια αὐστηρῶς προκαθορισμένα, εἶχες τὴν ἄνεση τῆς ταλαντεύσεως μεταξὺ τῶν δύο ἰδεολογιῶν καὶ ὄχι πέραν αὐτῶν.

Τὰ πρῶτα σπέρματα φύτρωσαν κατὰ τὴν μελέτη τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ἀπ' τὴν μετάφραση, ὅταν τυχαῖα ἔπεφτε τὸ μάτι στου καὶ στὸ ἀρχαῖο κείμενο κι ἔβλεπες ὅτι δὲν ἀνταποκρινόταν αὐτὸ στὸ πρωτότυπο, ἔστω καὶ μὲ τὰ λίγα ἀρχαῖα πού γνώριζες· ρώτησες φίλους σου φιλόλογους καὶ σοῦ εἶπαν, ὅτι αὐτὸ συμβαίνει, διότι πρόκειται γιὰ μετάφραση ἐκ τοῦ γερμανικοῦ, ὅπως εἰς τὸν «Φαίδωνα» τοῦ Πλάτωνος κι ὄχι ἀπ' τὸ πρωτότυπο. Ἡ ὀργὴ ἦταν ἀπερίγραπτη, μὲ αὐθόρμητη πλέον τὴν ἀντίδραση γιὰ ἐκμάθηση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ μὲ τὴν περιποίηση δεόντως ὄλων τῶν φιλόλογων· ὅταν ὁ θεωρούμενος κορυφαῖος τότε Ἑλληνιστὴς καταφεύγει στὴν γερμανικὴ μετάφραση γιὰ τὶς λεπτὲς ἔννοιες τοῦ «Φαίδωνος», ὅπως διαπίστωσης ἀργότερα, τότε γιὰ ποιὲς καλὲς μεταφράσεις μιλάμε, ἀφοῦ τὴν ἴδια τακτικὴ ἀκολουθοῦσαν οἱ περισσότεροι μεταφραστές; Μία δεκαετία περίπου ἀργότερα οἱ ἴδιοι αὐτοὶ εὐλογοῦσαν τὴν ἐπιβολὴ τοῦ μονοτονικοῦ συστήματος μὲ μεταμεσονύκτια τροπολογία, ὅποτε ἡ ὀργὴ ἀποκορυφώθηκε· καταλάβαινες ὅτι κάτι πολὺ πιὸ σοβαρὸ συνέβαινε.

Ἡ λογικὴ ἦταν σαφέστατη, ἔστω κι ἂν τότε ἦταν δυσκολοδιάκριτη, κάτω ἀπ' τὴν εὐφορία τῶν ἰδεολογικῶν προσδοκιῶν, ἀλλὰ σήμερα εἶναι διαφορετικὰ τὰ πράγματα· ἐπιδίωξη ἦταν ἡ συρρίκνωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ τοῦ λόγου της, τῆς γλώσσης της -ἂν καὶ εἶναι ἀδύνατη ἡ διάκριση τῶν δύο, ἀλλὰ τότε ἐθεωρεῖτο μᾶλλον δεδομένη, διότι πίστευαν ὅτι εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὰ πράγματα, ὁ νοῦς ἢ ἡ διάνοια, ὁ λόγος καὶ ἡ γλῶσσα-, σὲ ἀπλὸ ὄργανο, στὰ πλαίσια τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, μέσῳ τῆς ἀξιοποιήσεως τῆς τεχνολογίας. Μὲ τεχνικὸ τρόπο, ἰσχυρίζονταν, ἀντιμετωπίζονται ὅλα τὰ προβλήματα, ἀφοῦ ἡ τεχνολογία ἦταν ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία καὶ ὁ

Ἦφαιστος, ὁ χωλὸς θεός, ὁ μέγας θεός της, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρονταν σχεδὸν καθόλου σὲ αὐτόν. Ἡ αἴσθησις τοῦ ὠραίου, τοῦ κάλλους ὡς τρόπος ζωῆς ἔλειπε, ἀφοῦ καὶ στὸ Δημοτικὸ καταργήθηκε ἡ καλλιγραφία, διότι ἦταν, ἔλεγαν, βάρος στὰ παιδιά, ὅπως θεωρήθηκαν βάρος καὶ οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα· ὅσο πιὸ ἀπλοϊκὰ καὶ ἀπλουστευτικὰ γινόταν ἡ διδασκαλία, τόσο λιγώτερο κουράζονταν τὰ παιδιά καὶ τόσο περισσότερα μάθαιναν, ἔλεγαν!

Αὐτὸ ἐκ τῶν πραγμάτων δὲν ἐπιβεβαιώθηκε ποτέ, παρὰ τὸ ἀντίθετο, τὰ παιδιά τελειώνουν τὸ σχολεῖο μὲ ὄλο καὶ ὀλιγώτερες γνώσεις καὶ τὸ χειρότερο, μὲ σημαντικὴ ὑστέρηση στὴν ἱκανότητα κρίσεως καὶ ἀξιολογήσεως, δημιουργικῆς σκέψεως· τὸ μυαλό τους, ἂν ἀκολουθοῦσαν πιστὰ τὸ πρόγραμμα, δούλευε ἀπλᾶ καὶ ἀπλουστευτικὰ μόνο, μονοσήμαντα, ὅπως τὸ μυαλό τοῦ φύσει δούλου. Οἱ μεγαλύτεροι θυμόμαστε ὅτι οἱ παπποῦδες μας τοῦ Σχολαρχείου, ἦταν ἐκπληκτικοὶ στὴν καλλιγραφία, μάθαιναν καλύτερα γράμματα, ἀπ' τὰ παιδιά μας καὶ τὰ ἐγγόνια μας τοῦ Πανεπιστημίου κι εἶχαν πιὸ δημιουργικὴ σκέψη, χάρις στὴν ὁποία ἐπετέλεσαν τοὺς ἄθλους τῶν Βαλκανικῶν πολέμων καὶ τοῦ 1940, τῆς ἀπορροφήσεως τῶν προσφύγων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπως καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀντιστάσεως καὶ τῆς ἐπιβιώσεως στὴν κρίσιμη δεκαετία, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ οἰκονομικοῦ θαύματος τὸ 1950 καὶ 1960, τοῦ δεύτερου στὸν κόσμον μετὰ τὸ γερμανικό.

Ἡ ὀξύνοια καὶ ἡ ἱκανότης συνθέσεως ἐπιδιωκόταν μετὰ μανίας νὰ περιορισθοῦν μὲ τὸ νέο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα κι ἀπόμεινε μόνο ἡ προφορικὴ παράδοση τοῦ λαοῦ καὶ τῆς οἰκογενείας, τοῦ παπποῦ καὶ τῆς γιαγιάς κυρίως, ἐπειδὴ σὲ πολλές περιπτώσεις καὶ ἡ μάνα, ὡς ἀριστερὴ καὶ προοδευτικὴ, ἀποδέχθηκε τοὺς νέους κανόνες καὶ κανονισμούς. Σκοπὸς ἦταν, ὅπως ἀποδεικνύεται μετὰ ἀπὸ τριανταπέντε χρόνια μονοτονικοῦ συστήματος, ἡ διαστρέβλωση τῆς σκέψεως τῶν παιδιῶν, ἡ ἀπορρυθμισή της, μὲ κορυφαῖο παράδειγμα τὴν ἀλλαγὴ τοῦ νοήματος τῶν λέξεων καθημερινῆς χρήσεως, ὅπως τὴν ἀντικατάσταση τοῦ χρονικοῦ ἐπιρρήματος ἀμέσως μὲ τὸ τροπικὸ ἄμεσα· τὸ παιδί αἰσθανόταν καὶ αἰσθάνεται νὰ σταματᾷ τὸ μυαλό του, παθαίνει πνευματικὸ διχασμό, ὅταν ἡ δασκάλα τοῦ λέει -ὄσες δασκάλες τὸ χρησιμοποιοῦν, γιατί οἱ περισσότερες πρὸς τιμὴν τους δὲν ἀκολουθοῦν τὸ ἐπίσημο πρόγραμμα-, «Φέρε μου ἄμεσα Γιωργάκη τὸ τετράδιο», ἐνῶ ἡ γιαγιά του καὶ ἡ μάνα του, ἀπαντοῦν, ὅταν αὐτὸ τις φωνάζει, «Τὸ γάλα μου!» «Ἀμέσως παιδί μου». Δὲν ἦταν καθόλου τυχαῖα ἡ ἐπιλογή -ὅπως ἔχουμε ἀποδείξει καὶ ἔχουμε ἐπαναλάβει πολλές φορές, καὶ μὲ πληθώρα ἄλλων παραδειγμάτων-, ἀλλὰ προγραμματισμένη κυβερνητικὴ ἀπόφαση.

«Ευάλωτον ὑφ' ἡδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον»

Ὅταν ὁ Πλούταρχος εἰς τὴν ἠθικὴν πραγματείαν του, «Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι», ἀποφαίνεται ὅτι, «ἦνθησε δ' ἡ τραγωδία καὶ διεβοήθη, θαυμαστὸν ἀκρόαμα καὶ θέαμα τῶν κατ' ἀνθρώπων γενομένη καὶ παρασχοῦσα τοῖς μύθοις καὶ τοῖς πάθεσιν ἀπάτην, ὡς Γοργίας φησὶν»,¹ γνωρίζει ἄριστα ὅτι δίδει τὴν πραγματικὴ ἐρμηνεία τῆς ἑλληνικῆς ἀντιλήψεως γιὰ τὴν τραγωδίαν· διαφέρει ὅπωςδήποτε ἀπ' τὴν λατινικὴ θεώρηση τῆς ἐπιδείξεως πολιτικῆς ἰσχύος, ἂν ὑπῆρχε πράγματι τραγικὴ ποίηση τὴν ἐποχὴ τῆς κλασικῆς λογοτεχνίας τῶν Ῥωμαίων, ὅταν ἐπικὴ ποίηση, δράμα, ἱστορία ἐγράφοντο κατ' ἐντολὴν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ μὲ πλούσια χορηγία τοῦ ταμείου του, μὲ σκοπὸ τὴν δόξαν τῆς αὐτοκρατορικῆς Ῥώμης καὶ τὸν ἀνταγωνισμὸ πρὸς τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία· δὲν ἐπιδιώκουμε τὴν ἐξάντληση τοῦ θέματος στὴν πραγματεία αὐτή, πολλὰ ἔχουν ἀναφερθεῖ σὲ ἄλλες «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», ἀπλῆ μνεία γίνεται, διότι ἄλλο εἶναι τὸ θέμα μας, ἐπειδὴ ἡ διδασκαλία τῆς τραγωδίας χωρὶς ἄμεση δημοκρατία καὶ ἐλεύθερη κριτικὴ σκέψη εἶναι τουλάχιστον κάτι τὸ ἀδιανόητο. Τί μᾶς λέει ὁ μεγάλος φιλόσοφος καὶ ἱστορικὸς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης; «ἄνθησε δὲ ἡ τραγωδία καὶ ἔλαμψε, ἐπειδὴ ἔγινε θαυμάσιο ἀκρόαμα καὶ θέαμα τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ παρέσχε τοὺς μύθους καὶ στὰ πάθη ἀπάτη, ὅπως λέει ὁ Γοργίας». Ἐπισήμανε ὅτι, ἡ λάμψη τῆς τραγωδίας ἦταν στὴν πραγματικότητα ἀπάτη, διότι δὲν ἀπέδιδε τὴν ἀλήθεια οὔτε γιὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα οὔτε γιὰ τὰ μυθολογικά, τὸ πάθος τῶν ἐλευθέρων πολιτῶν ἐξέφραζε· γνώριζαν δηλαδὴ οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες, τοὺς ὁποίους ἐπανεδιδάσκετο ἡ τραγωδία, ὅτι δὲν παρουσιάζονταν τὰ γεγονότα, ὅπως συνέβησαν, ἀλλὰ ὅπως ἄρμοζε στὴν τραγικὴ πλοκὴ τοῦ ἔργου, ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἀμέσου δημοκρατίας. Δὲν εἶχαν ἀνταπάτες οἱ Ἕλληνες καὶ δὲν ἐνοχλοῦνταν καθόλου, ὅταν ἔβλεπαν, κατὰ μία ἐκδοχὴ ὁ Εὐριπίδης νὰ τοποθετῇ τὴν Ελένη στὴν Τροία, ὅπως εἰς τὰς «Τρωάδας» ἢ εἰς τὴν «Ἐκάβην», καὶ κατὰ ἄλλη εἰς τὴν Αἴγυπτον, εἰς τὴν «Ελένην», ὅπως ἀντιστοίχως καὶ οἱ ἄλλοι τραγικοὶ ἄλλους τοὺς ἥρωες στὰ ἔργα τους.

Ἡ τραγωδία πρωτίστως, καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ τὸ ἀπλὸ δράμα, ἢ σάτυρα ἢ ἡ κωμωδία, παρουσιάζεται τοὺς μύθους καὶ στὰ πάθη ὡς ἀπάτη, ὅπως τοὺς ἔπλεκε ὡς θαυμάσιο ἀκρόαμα καὶ θέαμα ὁ τραγικὸς ποιητής· δηλαδὴ, ἡ παρουσίαση, ἡ διδασκαλία τὴν ἀποκαλοῦσαν οἱ Ἕλληνες, τῶν μύθων, ὡς θαυμάσιο ἀκρόαμα πρῶτον καὶ ὡς θέαμα δεύτερον, ἦταν ἡ τραγωδία στὸ σύνολό της· ὡς ἀκρόαμα πρῶτον, διότι συμβάλει στὴν διαμόρφωση τοῦ ἐλευθέρου ἤθους τῶν πολιτῶν, καὶ ὡς θέαμα, δεύτερον, διότι καλλιεργεῖ ταυτοχρόνως τὴν καλαισθησίαν τους. Ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸν ὀρισμὸν της ἐκκινεῖ μᾶλλον ἀπ' τὴν ἴδια μὲ τὸν Γοργία

¹ Πλούταρχου, «Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι», 348γ καὶ Diels, «Προσωκρατικοί», Β23, Π305,26, (μετάφραση δική μου).

προβληματική, αλλά ώριμώτερη πλέον έναν αιώνα αργότερα, καθώς είχε μεσολαβήσει ή έκπτωσις τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ εἶχε ἐμφανῆ τὰ ἀποτελέσματά της: «Ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας, μέγεθος ἐχούσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ, χωρὶς ἐκάστου τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν».² Τί εἶναι ἡ τραγωδία; «μίμησις πράξεως», ἀπομίμηση τῆς ὁποίας πράξεως κι ὄχι ἀναπαράστασή της, περισσότερο ἢ ὀλιγώτερον πιστή, «σπουδαίας καὶ τελείας», ἡ ὁποία πρᾶξις εἶναι σπουδαία καὶ ὀλοκληρωμένη, τέλεια, αὐτὴ καθ'ἑαυτή, «μέγεθος ἐχούσης», μὲ συγκεκριμένο μέγεθος, ἀρχή, μέση καὶ τέλος, «ἡδυσμένῳ λόγῳ», μὲ ἀρμονικό, μουσικό λόγο, «χωρὶς ἐκάστου τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις», ὅπως καὶ ὅτι στίς ἐπὶ μέρους σκηνές της, στὰ μόριά της, δὲν παρουσιάζονται ὅλες οἱ σκηνικὲς μορφές, «δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας», μὲ δράση τῶν ὑποκριτῶν καὶ ὄχι μὲ ἀπαγγελία τοῦ ἐνός, ὅπως γινόταν στὸ ἔπος, καὶ «δι' ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν», καὶ μὲ ἔλεος καὶ φόβο ὀλοκληρώνουσα τὴν κάθαρσιν αὐτῶν τῶν παθημάτων. «Τραγωδία λοιπὸν εἶναι μίμησις πράξεως σοβαρᾶς καὶ τελείας (καθ' ἑαυτήν), ἡ ὁποία ἔχει (ἀρκετὸν) μέγεθος, διὰ λόγου ἡδυσμένου μὲ χωριστὰ ἕκαστον εἶδος (ἡδύσματος) εἰς τὰ (διάφορα) αὐτῆς μέρη, καὶ διεξαγωγμένη διὰ δράσεως καὶ οὐχὶ δι' ἀπαγγελίας, ἐπιτυγχάνουσα διὰ τοῦ ἐλέου καὶ τοῦ φόβου (ποῦ διεγείρει) τὴν κάθαρσιν τῶν τοιούτων (οἰκτρῶν καὶ φοβερῶν) παθημάτων».

Τὸ κριτήριον τῆς τραγωδίας δὲν εἶναι ὁ συγκεκριμένος μῦθος καὶ τὰ πάθη τῶν ἡρώων του, ἀλλὰ ἡ διδασκαλία τους, ἡ μίμησις τῆς σπουδαίας καὶ τελείας πράξεως, πλήρους καὶ ὀλοκληρωμένης, ὡς πλοκῆς ἡδυσμένῳ λόγῳ καὶ μὲ ὀλοκλήρωση τὴν κάθαρση ἀπ' τὰ παθήματα αὐτά· τὸ κριτήριον εἶναι ἡ αἴσθησις τὴν ὁποία ἀποκομίζουν οἱ πολῖτες ἀπ' τὴν διδασκαλία, ὀλοκλήρη τὴν ἡμέρα, τῶν τριῶν τραγωδιῶν καὶ τοῦ σατυρικοῦ δράματος. Τὸ τί σημαίνει «ἡδυσμένῳ λόγῳ», τὸ ἐξηγεῖ ἀμέσως μετὰ: «λέγω δὲ ἡδυσμένον μὲν λόγον τὸν ἔχοντα ῥυθμὸν καὶ ἀρμονίαν καὶ μέλος, τὸ δὲ χωρὶς τοῖς εἶδεσι τὸ διὰ μέτρων ἔνια μόνον περαίνεσθαι καὶ πάλιν ἕτερα διὰ μέλους».³ Ὁ ἀρμονικὸς λόγος ἐκφράζεται σὲ ἄλλες σκηνές, ὅπως στίς διαλογικές, μὲ τὸ μέτρο, καὶ σὲ ἄλλες, ὅπως στὰ χορικά, μὲ τὴν μελωδία, τὸν ῥυθμό, τὴν ἀρμονία καὶ τὸ μέλος: «Ἐννοῶ δὲ ἡδυσμένον λόγον μὲν τὸν ἔχοντα ῥυθμὸν καὶ ἀρμονίαν καὶ μέλος, τὸ δὲ χωριστὰ δι' ἐκάστου εἶδους ἐννοῶ, ὅτι τινὰ μόνον διὰ μέτρων διεξάγονται καὶ πάλιν ἄλλα διὰ μέλους». Τὴν ἀδιάρρηκτη ἐνότητα τῶν τεσσάρων, λόγου, ῥυθμοῦ, ἀρμονίας καὶ μέλους, θέτει καὶ ὁ Σταγειρίτης ὡς κύριον στοιχεῖο τῆς τραγωδίας, καὶ προσδιορίζον αὐτὸ πρωτίστως τὴν διδασκαλία της εἰς τὸ θέατρον.

² Ἀριστοτέλους, «Περὶ Ποιητικῆς», κεφ. στ', παρ. 2 (1449β23-27), (μετάφραση, Σίμου Μενάρδου).

³ Αὐτόθι παρ. 3, (1449β27-30)

Ο Πλάτων εις τὴν «Πολιτείαν» του ἀναγνωρίζει τὴν ἐνότητα τῶν τεσσάρων στοιχείων καὶ τὸν Ὅμηρον, ὡς πρῶτον τῶν τραγωδοποιῶν, ἂν καὶ ἐκφράζεται ὑποτιμητικὰ ἐν συνεχείᾳ: «Οὐκοῦν, εἶπον, ὦ Γλαῦκων, ὅταν Ὅμηρον ἐπαινέταις ἐντύχης λέγουσιν ὡς τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν οὗτος ὁ ποιητὴς καὶ πρὸς διοίκησίν τε καὶ παιδείαν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἄξιός ἀναλαμβάνει μανθάνειν τε καὶ κατὰ τοῦτον τὸν ποιητὴν πάντα τὸν αὐτοῦ βίον κατασκευασμένον ζῆν, φιλεῖν μὲν χρὴ καὶ ἀσπάζεσθαι ὡς ὄντας βελτίστους εἰς ὅσον δύνανται, καὶ συγχωρεῖν Ὅμηρον ποιητικώτατον εἶναι καὶ πρῶτον τῶν τραγωδοποιῶν, εἰδέναι δὲ ὅτι ὅσον μόνον ὕμνους θεοῖς τε καὶ ἐγκώμια τοῖς ἀγαθοῖς ποιήσεως παραδεκτέον εἰς πόλιν· εἰ δὲ τὴν ἠδυσμένην Μοῦσαν παραδέξῃ ἐν μέλεσιν ἢ ἔπεσιν, ἠδονὴ σοι καὶ λύπη ἐν τῇ πόλει βασιλεύσει ἀντὶ νόμου τε καὶ τοῦ κοινῆ ἀεὶ δόξαντος εἶναι βελτίστου λόγου»⁴. «Λοιπὸν, εἶπα, ὦ Γλαῦκων, ὅταν ἀκούσεις τοὺς θαυμαστὲς τοῦ Ὅμηρου νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι αὐτὸς ὁ ποιητὴς ἔχει ἐκπαιδεύσει τὴν Ἑλλάδα καὶ ὅτι εἶναι ἄξιός στήν συνεισφορά του γιὰ τὴν διακυβέρνηση καὶ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἀναγκῶν τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ ρυθμίζεις κατὰ τὸν ποιητὴ ὀλόκληρη τὴν ζωὴ σου, ὀφείλεις νὰ τοὺς ἀγαπᾶς καὶ νὰ τοὺς ἀποδέχεσαι γιὰ τὴν ἀξία τους ὅσο γίνεται, καὶ νὰ παραδέχεσαι μαζί τους ὅτι ὁ Ὅμηρος εἶναι ὁ μεγαλύτερος τῶν ποιητῶν καὶ ὁ πρῶτος τῶν τραγικῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ γνωρίζεις ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ στήν πόλιν μας μόνο ὅποια ποίηση ἀναφέρεται σὲ ὕμνους στοὺς θεοὺς καὶ σὲ ἐγκώμια στοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρες· ἂν δὲ παραδεχθεῖς καὶ τὴν τέρψη τῆς Μούσης μὲ τὴν λυρική ἢ ἐπική ποίηση, ἢ ἠδονὴ καὶ ἢ λύπη θὰ βασιλεύσουν στήν πόλιν, ἀντὶ γιὰ τὸν νόμο καὶ τὸν ἄριστο, ὀρθό, λόγο πὺν ἀναγνωρίζουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι. Τὴν κοινὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του καταγράφει, ἀλλὰ καὶ διατυπώνει τὶς ἐπιφυλάξεις του, ἔστω καὶ ἡπιώτερα ἀπ’ τὴν ἀναφορά του στὸ Γ’ βιβλίον, ὅπου ζητᾷ τὴν ἀποβολὴ τοῦ Ὅμηρου ἀπ’ τὴν «πολιτεία» του, ἢ τουλάχιστον τὴν ἀπαγόρευση ὅσων σκηνῶν ἀναφέρονται σὲ διαμάχες καὶ ἀντεγκλήσεις μεταξὺ τῶν θεῶν, ἂν καὶ κάνει συνεχεῖς ἀναφορὰς στὰ ὀμηρικὰ ἔπη· ὁ Πλάτων ἐπιμένει ὅτι πρέπει μόνο τὰ μέρη τοῦ Ὅμηρου, τὰ ἀναφερόμενα στοὺς ὕμνους πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ στὰ ἐγκώμια πρὸς τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρες, νὰ ἐπιτρέπονται στήν πολιτεία του, διότι τότε θὰ βασιλεύει στήν πόλιν ὁ βέλτιστος λόγος, ὁ ὀρθός, ὅπως ὀνομάσθηκε ἀργότερα.

Ὁ Πλούταρχος, ἂν καὶ ἦταν ἀνεκτικὸς πρὸς τοὺς Ρωμαίους, ἴσως γιὰ τὸν δὲν μποροῦσε νὰ κάνει διαφορετικὰ στήν ἐποχὴ του, ἐμφανίζεται μὲ πολὺ πιὸ ἐλεύθερη σκέψη ἀπ’ τὸν μεγάλο φιλόσοφο· μᾶλλον ἐπειδὴ αὐτὸς δὲν ἐπιδίωκε τὴν διδασκαλία νέου πολιτικοῦ συστήματος, ἀλλὰ περιοριζόταν μόνο στήν παρουσίαση τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων· τὸν ἐνδιέφερε πολὺ ὀλιγώτερο ἢ ἀναζητήσις τῆς

⁴ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν» σελ. 6, «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 14, 31, καὶ Πλάτωνος, «Πολιτεία», βιβλ. Γ', 606ε-607α, (μετάφραση δική μου).

ἀληθείας καὶ ἐλάχιστα τῆς μίας καὶ ἀποκλειστικῆς, καὶ πολὺ περισσότερο ἢ καταγραφή τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν πολιτῶν, τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς των. Ὅταν ἐπικαλεῖται τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Γοργίου γιὰ τὴν τραγωδία ἐμμέσως μᾶλλον ἀπαντάει καὶ στὴν ἀπομίμηση τοῦ ἑλληνικοῦ δράματος ἀπ’ τοὺς Λατίνους ποιητὲς τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ θέτει καὶ τὰ ὅρια τῆς διαφορᾶς τῶν δύο ἀντιλήψεων: «Ἦν ὁ τ’ ἀπατήσας δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος, καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος. ὁ μὲν γὰρ ἀπατήσας δικαιότερος, ὅτι τοῦθ’ ὑποσχόμενος πεποίηκεν· ὁ δ’ ἀπατηθεὶς σοφώτερος· εὐάλωτον γὰρ ὑφ’ ἡδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον».⁵ «Στὴν ἀπάτη, ὁ ἀπατήσας γίνεται δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος, καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος. Διότι ὁ μὲν ἀπατήσας γίνεται δικαιότερος, ἐπειδὴ αὐτὸ πού ὑποσχέθηκε ἔχει ποιήσει· ὁ δὲ ἀπατηθεὶς γίνεται σοφώτερος· διότι εἶναι εὐάλωτον ἀπ’ τὴν ἡδονὴ τῶν λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον». Δηλαδή, ἡ ἀπάτη ὡς πρὸς τὴν ἀλήθεια τοῦ μύθου συντελεῖ, ὥστε εἰς τὴν πολιτείαν νὰ ἀναδειχθοῦν δικαιότεροι καὶ σοφώτεροι οἱ πολῖτες, ὡς συμμετέχοντες ἐνεργῶς εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς τραγωδίας, εἴτε ὡς μέλη τοῦ θιάσου, ἀνεξαρκῆτως τοῦ ρόλου τους, εἴτε ὡς θεατὲς καὶ κριτὲς μαζί, καθὼς πληρώνονταν τὰ θεωρικὰ γιὰ νὰ παρακολουθοῦν τὶς τετραλογίες· ἡ πλοκὴ τοῦ μύθου τῆς τραγωδίας καὶ ἡ διδασκαλία τῆς συμβάλλουν ἀποφασιστικὰ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἥθους, τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς ἐμμελείας.

Τὸ «μὴ ἀναίσθητον», δηλαδή ἡ ἐλάχιστη πολιτικὴ εὐαισθησία, εἶναι τὸ καθοριστικὸ κριτήριον· εἶναι ἀπαραίτητη λοιπὸν ἡ προσέγγιση τῆς πολιτικῆς εὐαισθησίας, σὲ ἀναφορὰ πάντα μὲ τὸν ἡδυσμένο λόγο τῆς τραγωδίας. Ποιὸς εἶναι ἀναίσθητος; ὁ ἀπράγμων σὲ κάποιες ἐκφράσεις του, διότι καλύτερος χαρακτηρισμὸς του εἶναι ὁ «μὴ εὐαίσθητος», καὶ ὁ ἀχρεῖος σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις του, μὲ προέκτασή του τὸν κυνικόν· ὁ ἀναίσθητος δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸν ἡδυσμένο λόγο καὶ πολὺ περισσότερο δὲν τὸν ἐκφράζει, τὸν ἐνοχλεῖ μάλιστα ὅταν τὸν ἀκούει. Ὁ Πλάτων εἰς τὴν «Πολιτείαν» του ἐπιχειρεῖ τὴν πληρέστερη διάκριση τῆς εὐαισθησίας καὶ τῆς ἀναισθησίας: «καὶ μετὰ Δάμωνος βουλευσόμεθα, τίνες τε ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας πρέπουσαι βάσεις, καὶ τίνας τοῖς ἐναντίοις λειπτέον ῥυθμούς... Ἀλλὰ μὴν τὸ εὐρυθμόν γε καὶ τὸ ἄρρυθμον τὸ μὲν τῇ καλῇ λέξει ἔπεται ὁμοιούμενον, τὸ δὲ τῇ ἐναντία, καὶ τὸ εὐάρμοστον καὶ ἀνάρμοστον ὡσαύτως, εἴπερ ῥυθμός γε καὶ ἀρμονία λόγῳ, ὡσπερ ἄρτι ἐλέγετο, ἀλλὰ μὴ λόγος τούτοις».⁶ Λέει, λοιπόν, «μαζὶ μὲ τὸν Δάμονα θὰ σκεφθοῦμε, ποιὸν εἶναι οἱ τείνοντες πρὸς συμπεριφορὰ ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας ῥυθμοί, καὶ ποιὸν ἀφήνονται γιὰ τὴν ἀντίθετη, τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ... Ἀλλὰ τὸ εὐρυθμο

⁵ Πλουτάρχου, «Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι», 348γ, μετάφραση δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ εὐαισθησία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν», σελ. 7.

⁶ Πλάτωνος, ὁ. ἀ., 400β, 400δ, καὶ εἰς τὰ «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Καθαρώτατον ἦλιο ἐπρομηνοῦσε..», σελ. 28, κ. ἐ., καὶ «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 13, κ. ἐ.

τότε καὶ τὸ ἄρρυθμο, τὸ μὲν πρῶτο εἶναι ὁμοιο μετὴν ὡραία λέξι, τὴν ἀρμονική, τὸ δὲ δεύτερο μετὴν ἀντίθετη, ὅπως καὶ τὸ εὐάρμοστο καὶ τὸ ἀνάρμοστο, ἔτσι ἀκριβῶς καὶ μετὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἀρμονία στὸν λόγο, ὅπως προαναφέραμε, ἀλλὰ νὰ μὴν ἀκολουθεῖ ὁ λόγος αὐτὰ, τὸν ῥυθμὸ καὶ τὴν ἀρμονία».

Ὅταν ὁ Πλάτων λέει, «τὸ εὐρυθμόν γε καὶ τὸ ἄρρυθμον τὸ μὲν τῇ καλῇ λέξει ἔπεται ὁμοιούμενον... καὶ τὸ εὐάρμοστον... εἴπερ ῥυθμὸς καὶ ἀρμονία λόγῳ», ἀκολουθεῖ τὴν θεώρηση τοῦ Γοργίου, ἔστω κι ἂν δὲν τὸν ἀναφέρει ρητῶς· ἀντιστοιχεῖ στὴν ῥήση του, ὅτι «ὁ δ' ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ ἀπατηθέντος», συμπληρωματικὴ τῆς «ὁ δ' ἀπατήσας δικαιοτέρος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος». Ἡ ἐπόμενη φράση του ὅμως ἀντιστοιχεῖ πλήρως στὴν διαπίστωση αὐτή: «εὐάλωτον γὰρ ὑφ' ἡδονῆς λόγων τὸ μὴ ἀναίσθητον»· μᾶς λέει δηλαδὴ ὅτι, λόγος, ῥυθμὸς, ἀρμονία καὶ μέτρο, προσδιορίζουν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τίποτε ἄλλο, διότι ὅταν δὲν τηρεῖται ἡ μουσικὴ ἀρμονία, τότε ὁδηγεῖται τὸ ἄτομο, ὄχι πλέον ὁ πολίτης, εἰς «ἀνελευθερίας καὶ ὕβρεως ἢ μανίας καὶ ἄλλης κακίας βάσεις», τὶς ὁποῖες εἶναι ὑποχρεωμένη ἀναζητῆσαι ἡ πολιτεία πρὸς ἀποφυγὴν τῆς πρακτικῆς τους. Ἀκόμη καὶ στὴν «Πολιτείαν», τὴν μοναδικὴν πραγματεία ὀλοκληρωτικοῦ συστήματος στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία, μπροστὰ στὴν ὁποία τὰ ἔργα τῶν Μάρξ, Λένιν, Χίτλερ, Μάο καὶ λοιπῶν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς εἶναι ἀπλῆς ὀδοντόκρεμες, ἐκφράζεται ἡ δυνατότης ἐπιλογῆς τῶν ἀνθρώπων, τῶν πολιτῶν· δὲν ἐπιβάλλονται ἄνωθεν, ὡς λόγος τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς ἰδεολογίας ἢ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ τίθενται ὡς προσωπικὴ ἐπιλογή τῶν πολιτῶν καὶ τῆς πόλεως εἰς τὴν συνέχειαν.⁷

⁷ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κερσὸς ἱμάς», σελ. 37, κ., ἔ.

Τὸ ἐνδιαφέρον στὴν προβληματικὴ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων –διότι ἀναφέραμε τρεῖς μόνο συγγραφεῖς, ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι κοινὴ ἀντίληψη κυρίως γιὰ τὴν κλασικὴ μας ἐποχὴ, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς μετέπειτα-, εἶναι ἡ σημασία τῆς μουσικῆς ἀρμονίας στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου· ἡ θεώρηση αὐτὴ ἔχει ἀγνοηθεῖ ἀπ’ τοὺς περισσότερους μελετητὲς τῆς συγχρόνου ἐποχῆς καὶ ἀπουσιάζει ὄχι μόνο ἡ ἐμμέλεια, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὁ ρόλος τῆς μουσικῆς, τῆς ἀκοῆς, τοῦ ἀκουστοῦ, στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ, ἂν καὶ δὲν ἐπιχειροῦμε στὸ πόνημα αὐτὸ λεπτομερῆ προσέγγιση τῆς ἱστορικῆς τῆς ἐξελίξεως, καθὼς ἔχει αὐτὴ διερευνηθεῖ σὲ ἄλλα κείμενα.⁸ ἡ σύγκριση τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου στὶς δύο ἐποχές, ἀπ’ ἐνὸς στὸν πέμπτο π. Χ. αἰῶνα, , καὶ στὸν τέταρτο καὶ στὶς μέρες μας, ἀπ’ ἑτέρου, μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ σὲ αὐτὸ ἐπιμένουμε. Ὅσο κι ἂν ἔχει ἀλλάξει ἡ μορφή τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἔχουμε περάσει στὸν γραπτὸ πολιτισμὸ, ἐνῶ ἕως τὸν τέταρτο π.Χ. αἰῶνα τουλάχιστον στὴν ἑλληνικὴ καὶ δυτικὴ ἱστορία ὁ πολιτισμὸς ἦταν προφορικός, ὁ λόγος, ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση τοῦ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἰδιαίτερος τοῦ πολίτου στὴν κλασικὴ μας ἐποχὴ· ἀλλὰ καὶ τὸ εἶναι τοῦ πολίτου δὲν εἶναι συγκρίσιμο μὲ τὸ εἶναι τοῦ δούλου, ὄχι τόσο τοῦ θέσει δούλου, ὅσο τοῦ φύσει δούλου, μὲ τὶς ὅποιες παραλλαγές του.

Σὲ μεταβατικὲς ἐποχές, ὅπως ἡ δική μας μὲ τὶς πρῶτες ἐμπειρίες ἀπ’ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση, ἡ διαφορὰ τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς δουλικῆς νοοτροπίας ἔγκειται πρωτίστως στὴν ἀναγνώριση τοῦ ρόλου τῆς μουσικῆς στὴν διαμόρφωση τοῦ ἥθους τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ πολίτου καλύτερα, μὲ ἄρρηκτη τὴν ἐνότητα, λόγου, ῥυθμοῦ, ἀρμονίας καὶ μέλους, καὶ μὲ τὴν ἀπόλυτη ταύτιση, λόγου, διανοίας καὶ γλώσσης· ἡ ἐνότης αὐτὴ ἐπιτρέπει καὶ εὐνοεῖ τὶς κατάλληλες συνθῆκες δημιουργικῆς σκέψεως εἰς ἕκαστον ἡμῶν, καὶ πολὺ περισσότερο στὸν ἀσχολούμενο σὲ κάποιον τομέα. Ἡ παλιὰ ἐξειδίκευση, ὅπως καὶ ἡ παραγωγή ἐν σειρᾷ, ὁ ταιηλορισμὸς ἢ ὁ σταχανοβισμὸς ἀντιστοίχως, θεωροῦνται, ὄχι μόνο ἀπαραχαιωμένες μέθοδοι ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ τρόποι καταπιέσεως καὶ συνθλίψεως τῆς σκέψεως, γνωστὰ αὐτά. Στὴν Ἑλλάδα, ὅμως, συνέβη ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, μὲ τὴν καθιέρωση τοῦ μονοτονικοῦ καὶ τὴν ἀπαξίωση τῆς ἀριστείας ἀπ’ τὶς ἀριστερὲς κυβερνήσεις· ἡ εὐγενὴς ἀμιλλα, πού ἦταν ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τῆς ἐκπαιδεύσεως στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία -ἄλλωστε ἀπ’ τὸ ρῆμα παιδεύω προέρχεται ἡ λέξη, πού σημαίνει, παιδαγωγῶ, ἀνατρέφω καὶ σωφρονίζω, τιμωρῶ, βασανίζω, κατὰ τὸ λεξικό-, ἀντικαταστάθηκε ἀπ’ τὴν ἀρχὴ τῆς «ἥσσοнос προσπαθείας».

⁸ Ὅρα, τὰς ἀναλύσεις «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν», «Ἀπ’ τὴ μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις», «Ἀπ’ τὸν ἐφησυχασμὸ στὶς διομολογήσεις», «Νόμους τὰς ὧδὰς ἡμῖν γεγονέναι», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», «Καθαρώτατον ἡλιο ἐπρομηνοῦσε...», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», «Τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο».

Εἶναι ἴδιον ὅλων τῶν ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων ὁ σκοταδισμὸς καὶ ἡ διατήρηση τοῦ πληθυσμοῦ στὴν ἀμάθεια καὶ στὴν ἀγραμματοσύνη· δὲν εἶναι τυχαῖο μάλιστα τὸ γεγονός ὅτι τὸ μονοτονικὸ ἐπιβλήθηκε, χωρὶς καμμία καλλιτεχνικὴ προεργασία, γιὰ τὴν αἰσθητικὴ, χωρὶς πνεύματα καὶ τόνους, τῶν ἑλληνικῶν κειμένων. Ἐμειναν οἱ ἴδιες γραμματοσειρές, μόνο πὸν ἀφαιρέθηκαν ὡς περιττὰ οἱ τόνοι καὶ τὰ πνεύματα· εἶναι ἡ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ μας πὸν δὲν ἀξιολογήθηκε ἡ αἰσθητικὴ τοῦ γραπτοῦ λόγου, χειρόγραφου ἢ τυπωμένου, ἐνῶ ἀμέσως καταργήθηκε καὶ ἡ διδασκαλία τῆς καλλιγραφίας στὸ Δημοτικὸ, κάτι σοβαρὸ σημαίνει αὐτό! Εἶναι γνωστὸ ὅτι, ἀπ’ τὸν ὄγδοο καὶ ἔννατο αἰῶνα, ἡ καθιέρωση τῆς μικρογράμματης ἢ ἐπισεσυρμένης γραφῆς –τῆς μεγάλης αὐτῆς ἐπαναστάσεως, ἀντιστοίχου μὲ τὴν τυπογραφία ἔξι αἰῶνες μετὰ-, συνοδεύθηκε κι ἀπ’ τὴν καλλιγραφία τῶν ἀντιγραφῶν, γιὰ πρακτικὸς λόγους, ὥστε νὰ διαβάζονται καλύτερα τὰ κείμενα, καὶ γιὰ αἰσθητικούς, διότι συνοδεύονταν καὶ ἀπὸ σχεδιαγράμματα καὶ σύμβολα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνονται πιὸ ἑλκυστικά· ἀκόμη καὶ στὰ μαῦρα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας παρουσιάζονται σύμβολα καὶ καλαίσθητες γραμματοσειρές γιὰ τὸ τυπωμένο κείμενο. Ἀλλὰ στὴν ἐποχὴ μας ἡ αἰσθητικὴ ἐξαφανίσθηκε στὸν γραπτὸ λόγο καὶ ἡ ἐμμέλεια στὸν προφορικὸ, χέρι χέρι πᾶνε αὐτά, ὡς συνοδευτικὰ τοῦ σκοταδισμοῦ.

Ἡ καθαρὰ τεχνητῆς μορφῆς ἐπίσημη «δημοτικὴ», ἀφοῦ δὲν ἔχει καμμία σχέση αὐτὴ ἢ γλῶσσα μὲ τὴν νεοελληνικὴ μεταπολεμικὰ στίς πόλεις μας καὶ τὴν δημοτικὴ στὰ χωριά μας, ἔχει σὲ γενικὲς γραμμὲς δύο χαρακτηριστικά: πρῶτον, εἶναι ἀπλὴ καὶ κακόφωνη μεταγλώττιση τῶν καταλήξεων σὲ -εως τῆς καθαρεύουσας σὲ -ης καὶ στὴν ἀλλαγὴ τῆς σημασίας πολλῶν λέξεων καὶ ἐπιρρημάτων κυρίως, ἀμέσως, ἄμεσα, πιθανόν, πιθανά, εὐτυχῶς, εὐτυχᾶ, μὲ ὅλα τὰ παρατράγουδα πὸν γνωρίσαμε· δεύτερον, τὴν ἄκριτη εἰσαγωγὴ ξένων λέξεων, κυρίως ἀγγλικῶν, ἢ μᾶλλον ἀμερικανικῶν, χωρὶς καμμία ἀξιολόγηση τῆς ἀφομοιωσεῶς των στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἡ ἑλληνικὴ διακρίθηκε στὴν μακροαἰωνή ἱστορία της ἀπ’ τὴν εὐκόλη ἀφομοίωση τῶν ξένων λέξεων στὴν προσωδία της, στὴν ἀρμονία της· τὴν τελευταία τεσσαρακονταετία γίνεται τεχνητὰ καὶ ἄγαρπα, βίαια, ὡς μεταφορὰ τῆς αὐταρχικῆς ἐπιβολῆς στὴν γλῶσσα. Δὲν γίνεται τυχαῖα αὐτό, ὅλα τὰ τυραννικὰ καθεστῶτα φρόντιζαν ὡς πρῶτο μέτρο τους τὴν ἀλλοίωση τῆς γλώσσας· ὅσο πιὸ βίαιος γινόταν ὁ ἄνθρωπος στὴν πολιτικὴ καὶ καθημερινὴ του ζωὴ, τόσο περισσότερο ἄλλαζε τὴν ἀρμονία τοῦ λόγου του, τὴν προσωδία τῆς γλώσσας του.

Ὁ Θουκυδίδης πρῶτος ἐπισήμανε τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ, «καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαίῳσει»⁹ τὴν καθιερωμένη ἔννοια τῶν λέξεων στὰ διάφορα πράγματα τὴν ἄλλαξαν γιὰ τίς πολιτικὲς τους ἐπιδιώξεις, γράφει ὁ ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος, σχολιάζοντας τὸν φρικτὸ ἐμφύλιο πόλεμο στὴν

⁹ Θουκυδίδου, «Ἐυγγραφὴ», βιβλ. Γ', κεφ. πβ, παρ. 4, μετάφραση δική μου καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις».

Κέρκυρα. Είναι γνωστές οί αναφορές επίσης του Ἀριστοφάνους, για «τούς λαικαστάς καί τούς καταπύγονας» ἢ τούς «χαυνόπρωκτους» καί τούς «κεκλασμένους» ἢ «κινήσιες»: ὁ Ἀριστοτέλης δίδει πληρέστερη πολιτική διάσταση: «λείπεται δὴ πρακτική τις τοῦ λόγον ἔχοντος (τούτου δὲ τὸ μὲν ὡς ἐπιπειθὲς λόγῳ, τὸ δ' ὡς ἔχον καί διανοούμενον)· διπτῶς δὲ καί ταύτης λεγομένης τὴν κατ' ἐνέργειαν θετέον· κυριώτερον γὰρ αὕτη δοκεῖ λέγεσθαι... εἰ δὴ οὕτως, ἀνθρώπῳ δὲ τίθεμεν ἔργον ζωὴν τινα, ταύτην δὲ ψυχῆς ἐνέργειαν καί πράξεις μετὰ λόγου, σπουδαίου δ' ἀνδρὸς εὖ ταῦτα καί καλῶς, ἕκαστον δ' εὖ κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρετὴν ἀποτελεῖται».¹⁰ Ἔχει ἀναφεροεῖ προηγουμένως στὴν θρεπτική καί ἀνζητική ιδιότητα ὄλων τῶν ὀργανισμῶν, φυτικῶν καί ζωικῶν, καί προσθέτει τὴν αἰσθητική, «κοινὴ παντὶ ζῳῳ», τὴν αἴσθησι τοῦ περιβάλλοντός του καί τῶν ἀναγκῶν του. «Ἀλλὰ ἀφήνεται καί κάποια πρακτική ιδιότητα τοῦ ἔχοντος λόγον, τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου (αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἢ πρακτικὴ ἀσκεῖται, τὸ μὲν ὡς ἐπιπειθὲς λόγῳ, ὡς ὑπάκουος στὸν λόγο τὸν προερχόμενον ἔξωθεν, τὸ δ' ὡς ἔχοντα δικό του λόγον καί διανοούμενον, συλλογιζόμενο, κρίνοντα)· αὐτὲς οἱ δύο λειτουργίες τοῦ λόγου ἐκφραζονται μὲ κάποιες ἐνέργειες· διότι αὕτη θεωρεῖται ὡς ἡ κυρία». Συνεχίζει δὲ ἀναφέροντας τὴν διαφορὰ τοῦ κιθαριστοῦ καί τοῦ σπουδαίου κιθαριστοῦ, καί... «ἐὰν δηλαδὴ εἶναι ἔτσι, τότε ἀναγνωρίζουμε στὸν ἀνθρωπο κάποιο ἔργο στὴν ζωὴ του, αὕτη δὲ εἶναι ἐνέργεια τῆς ψυχῆς καί πράξεις μετὰ λόγου, σπουδαίου δ' ἀνδρὸς εἶναι καλὰ αὐτὰ καί καλῶς πραχθέντα, ἀπ' τὸν καθένα δὲ τὸ εὖ, τὸ καλὸ ὀρίζεται ἀπ' τὴν οἰκεία του ἔννοια τῆς ἀρετῆς». Δηλαδή, μᾶς λέει ὅτι ὁ φύσει δοῦλος, θεωρεῖ ἀρετὴ τὸ ἐπιπειθὲς στὸν λόγο ἄλλου, ἢ ὁ πιστὸς στὴν ἀποκαλυπτική ἀλήθεια τοῦ θεοῦ του, ἢ στὴν ιδεολογική ἢ ἐπιστημονική ἀλήθεια του. Θεωροῦσαν δεδομένο ὅτι ἡ ἀλλαγὴ στὴν σημασία τῶν λέξεων συνοδευόταν ἢ καί προϋπέθετε τὴν ἔκπτωση τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς καί τὴν ἐγκατάλειψη τῆς προσωδίας τῆς γλώσσης, ὅπως τὸ καταγράφει καί ὁ Πλάτων, διὰ τούς «ἀνελευθερίας καί ὑβρεως ἢ μανίας καί ἄλλης κακίας ῥυθμούς»· γιὰ τὸ ἦθος τῶν φρουρῶν τῆς πολιτείας του ἐνδιαφέρεται ὁ φιλόσοφος, ἔχων σαφέστατη ἐπίγνωση ὅτι παρουσιάζει ἕνα πλήρες ὀλοκληρωτικὸ καθεστῶς, μόνον πού τὸ ὀνομάζει πεφωτισμένη βασιλεία, ἀλλὰ μάθαμε ὅτι ἀπέβη ἢ πραγματεία του ἢ καλύτερη γιὰ τὸν ὀλοκληρωτισμὸ στὴν παγκόσμια ἱστορία.

Ἡ ἄμεση σχέση τοῦ ἦθους τῶν ἀνθρώπων καί τῆς μουσικῆς ἀρμονίας τοῦ λόγου των, τῆς γλώσσης των, ἀποτελεῖ τὴν ἱερὰ παρακαταθήκη τοῦ Πλάτωνος, ὡς συνέχεια τῆς παραδόσεως ἀπ' τὸν Ὀμηρο ἕως τὴν ἐποχὴ του· ἡ σχέση αὕτη ἐπιτρέπει τὴν ἐκφραση τῆς εὐαισθησίας τῶν θεῶν καί τῶν ἀνθρώπων στὴν καθημερινότητά τους, αὐτὸ εἶναι τὸ ἦθος. Στὴν νεώτερη φιλοσοφία ἡ ἔννοια τοῦ ἦθους καί τῆς μουσικῆς ἀρμονίας ἀπουσιάζουν παντελῶς καί πολὺ περισσότερο ἢ ἄρρηκτη

¹⁰ Ἀριστοτέλους, «Ἠθικὰ Νικομάχεια», βιβλ. Α, κεφ. ζ', παρ. 13, 14-15, (1098α4-6, 13-16), μετάφραση δική μου.

ἀλλησύνδεσή τους· ὁ καλλιεπὴς φιλόσοφος τὰ δέχεται αὐτὰ ὡς κοινὴ ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του, διότι ἔτσι ἐκφραζόταν ἡ εὐαισθησία τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων· εὐαισθησία, χωρὶς μουσικὴ ἀρμονία καὶ ἦθος ἐλευθέρου πολίτου, δὲν ὑπάρχει οὔτε ὡς ἔννοια οὔτε ὡς πρακτικὴ, αὐτὸ μᾶς λέει ξεκάθαρα. Ὁ ἀσκῶν τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου ἀθρώπου διακρίνεται σαφῶς, «*Αὐτὸς ἔχει τὴν χάριν του*», εἶναι ἡ κοινὴ ἔκφραση καὶ τὴν ἔχει πράγματι, «*Ἐχει τὴν Καλημέρα χάρια*», λένε ἀκόμη καὶ τώρα περισσότερο στὰ χωριά καὶ στὶς συνοικίες, ὅπου τηροῦν τὶς παραδόσεις¹¹ οἱ δύο αὐτοὶ χαρακτηρισμοὶ γίνονται καὶ σὲ περιόδους δουλείας ἢ καὶ τυραννίας, διότι κρίνουν τὸν ἀνθρώπο στὴν καθημερινότητά του. Εἶναι ὅσοι δὲν ἔχουν σκύψει τὸ κεφάλι τους καὶ δὲν ἔχουν γίνῃ τυφλὰ ὄργανα ἢ κακοὶ μιμητὲς τῶν τυράννων καὶ περισσότερο τῶν ὀργάνων τους· οἱ Γραικύλοι τῶν ρωμαϊοκρατίας καὶ οἱ ραγιαδες τῆς Τουρκοκρατίας δὲν εἶχαν «*Τὴν Καλημέρα χάρια*», μᾶλλον τὴν εἶχαν ὑποχρεωτικά, ὅταν τοὺς συναντοῦσαν οἱ ἄλλοι, χωρὶς ζεστασιὰ καὶ ἀλληλεγγύη.

Στὶς περιόδους δουλείας ἀλλάζει καὶ ἡ γλῶσσα, ἡ μουσικὴ τῆς ἀρμονία καὶ ἡ προσωδία τῆς, καὶ ἡ ἔννοια τῶν λέξεων, ὅπως προαναφέραμε· ἡ καλύτερη ἐρμηνεία δίδεται ἀπ' τὸν Αἰσακίου Κοραῆ: «*Ὅστις ἀναγινώσκει τὴν ἱστορίαν ὄχι ὡς μυθιστορίαν, ἀλλ' ὡς ταμεῖον τῶν περασμένων ἀνθρωπίνων πράξεων, διὰ νὰ μάθῃ ἀπὸ αὐτὴν πῶς ἔχει νὰ κρίνῃ τὰς παρούσας, καὶ νὰ προεικάζῃ τὰς μελλούσας, θέλει σημειώσῃ ὅτι εἰς τὸν αὐτὸν καιρὸν, ὅταν οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐπολέμουν τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος, οἱ Ἕλληνες διέστρεφαν καὶ τὴν Πητορικὴν καὶ τὴν Γραμματικὴν, καὶ τὰ ἦθη των, συνεριζόμενοι τίς τῶν ἄλλων νὰ φανῇ ἀναξιώτερος ἐλευθερίας. Ἄν ἀπὸ ταῦτας τὰς διαφθοράς, ἀνῆλθῆσας ἀπὸ τοὺς μετέπειτα ἀπὸ τὸ κακὸν εἰς τὸ χειρότερον, ἐπροξενήθη ἡ πτώσις τῆς Ἑλλάδος, φανερόν ὅτι ἀπὸ τὰ ἐναντία μέλλει νὰ γεννηθῇ ἡ ἀνάστασις αὐτῆς, καὶ ἂν μύριοι τοῦ γένους κατήγοροι προφητεύσωσι τὸ ἐναντίον. Ἐκεῖνοι ἔφθειραν τὰ ὀρθά, ἕωσοῦ τὰφάνισαν ὀλοτελα· οἱ ἀπόγονοὶ των σήμερον καταγίνονται νὰ διορθώσωσι τὰ φθαρμένα, καὶ προβαίνουν ἀπὸ τὸ καλὸν εἰς τὸ κάλλιον. Ἦ εἶναι βέβαιον ὅτι ἐνεργεῖται τῆς Ἑλλάδος ἡ ἀναγέννησις, ἢ δὲν εἶναι τίποτε βέβαιον εἰς τὸν κόσμον*».¹² Ἐπὶ καιροῦ ρήσεις τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ Γένους.

Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τῶν δημοτικιστῶν ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Γιάννη Ψυχάρη μέχρι τὴν σοσιαλιστικὴν λοιμικὴν ἀμφοτέρων τῶν κατηγοριῶν, εἶναι ἡ ἀπομίμηση μιᾶς τεχνητῆς γλώσσης, κατασκευασμένης σὲ ἐργαστήρια τῶν Παρισίων ἢ τῶν γερμανικῶν πόλεων στὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐνάτου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, ἢ στὴν Νέα Ὠρὴ καὶ ἄλλες ἀμερικανικὲς πόλεις πρὸ τεσσαρακονταετίας· μὲ τὴν γλῶσσα τῶν χωριῶν, ὅταν τότε ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἦταν τὸ 80-90%

¹¹ Ὅρα, εἰς τὰ «ἀναλύσεις» «*Τοῦ Ἐμμελοῦς*», «*Ὁ κεστός ἰμάς*», σελ. 33, κ.έ.

¹² Αἰσακίου Κοραῆ, «*Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς*», «*Περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἰσοκράτους*», ἔκδοσις, «*Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης*», σελ. 271, ὑπόσημ, Αθήναι, 1984, καὶ ἀ., σελ. 10, 19, 25, 43., καὶ «*Ὁ κεστός ἰμάς*», σελ. 56.

τουλάχιστον του συνολικού πληθυσμού της χώρας, ή των συνοικιών των μεγάλων πόλεων, των Αθηνών κυρίως, διότι όλες σχεδόν οι άλλες ήταν ήμιαστικές πόλεις, δέν είχαν καμμία σχέση. Το χειρότερο δέ είναι ότι είχαν αγνοήσει παντελώς την μελέτη της γλώσσας, του λόγου, τα τόσα συγγράματα, απ' τον Όμηρο αρχικά ή τον Ηράκλειτο και τους προσωκρατικούς μέχρι την εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού· ακόμη και ο Αδαμάντιος Κοραής δέν τους απασχόλησε σχεδόν καθόλου, αν και δέν είναι αυτό το θέμα μας, δέν τον θεωρούσαν δημοτικιστή οί περισσότεροι. Ενδιαφέρει ή νοοτροπία των δημοτικιστών, ή προσέγγιση από αυτούς της γλώσσας ως απλό όργανο του ανθρώπου και όχι ως έκφρασις της οντότητός του, της πολιτικής του οντότητος, της προσωπικότητός του, μέ την άρρηκτη ένότητα, λόγου, μέλους, άρμονίας και ρυθμού· ή επίδραση του λόγου στο ήθος του ανθρώπου δέν ύπάρχει, ούτε κατά διάνοιαν, ένω ήταν βασικό αντικείμενο μελέτης στην εποχή του νεοελληνικού διαφωτισμού: «Καθώς περι έκάστου κατά μέρος ανθρώπου είναι άληθές τό,

Ανδρός χαρακτήρ εκ λόγου γνωρίζεται,

τόν αυτόν τρόπον και ολοκλήρου τινός έθνους ό χαρακτήρ από την γλώσσαν του γνωρίζεται».¹³ ή αναφορά εις τον Αριστοτέλη και εις τό, «Οί δέ έμμελώς παίζοντες εντράπελοι προσαγορεύονται, οίον εντροποι. του γάρ ήθους αί τοιαύται δοκοῦσιν κινήσεις είναι, ώσπερ δέ τά σώματα εκ των κινήσεων κρίνεται, οὔτως και τά ήθη»,¹⁴ είναι σαφέστατη. Απ' τίς κινήσεις των σωμάτων τους κρίνεται τό ήθος των ανθρώπων· όταν αυτές είναι έμμελείς, άρμονικές, τότε ασκοῦν και οί άνθρωποι την ελεύθερη πολιτική πρακτική· επαναλαμβάνουμε, σε μεγάλο βαθμό όσα έχουν γραφεί εις τάς «αναλύσεις» «Του Έμμελου», αλλά αυτό είναι άπαραίτητο δια την αξιολόγησιν της εναισθησίας των ανθρώπων ή της αναισθησίας των, δηλαδή φαίνεται ό χαρακτήρ των εκ του λόγου των, του έμμελου ή μη λόγου.

¹³ Αυτόθι, και Αδαμαντίου Κοραή, «Πρός Αλέξανδρον Βασιλείου», σελ. 52, και «Ο κεστός ίμάς», σελ. 57, και «Απ' τον έφησυχασμό στις διομολογήσεις», σελ. 29, κ. έ.

¹⁴ Αριστοτέλους, ό., άν., βιβλ. Δ', κεφ. ιδ', παρ. 3, (1128α11-15), μετάφραση δική μου, και εις τάς «αναλύσεις» «Του Έμμελου», «Ο κεστός ίμάς», σελ. 16, κ.έ..

Οί θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου δὲν ἔχουν ὅλοι τους τὴν ἴδιαν εὐαισθησίαν εἰς τὴν μουσικὴν ἀρμονίαν καὶ εἰς τὰς κινήσεις τους· ἔμφυτη εἶναι ἡ ἀρμονία εἰς τὸν Ἀπόλλωνα, τὴν Ἀθηνᾶ ἢ τὴν Ἥρα, ὅπως ἡ *δυσκαμψία* καὶ ἡ *μονόχρωτη παρουσία* ἢ ἡ *βαρεῖα κίνηση* στὸν Ποσειδῶνα, στὸν Ἄρη καὶ στὸν Ἥφαιστο, ἀλλὰ καὶ ἡ *ὁσμὴ ἐντόνου ἐρωτισμοῦ* στὴν Ἀφροδίτη. Ἀπλὴ μνεῖα γίνεται τοῦ φαινομένου, διότι ὁδηγεῖ εἰς ἄλλας ἀτραπούς ἢ ἀνάλυσή του.¹⁵ ἢ Ἥρα, ἄλλωστε, ὅταν θέλησε νὰ σαγηνέψει ἐρωτικᾶ τὸν σύζυγο καὶ ἀδελφὸ τῆς προσέφυγε στὴν Ἀφροδίτη, ἡ ὁποία τῆς ἔδωσε τὸν *κεστὸν ἰμάντα*, ὡς ἀκαταμάχητο ὄπλο τῆς καὶ ὁ πατὴρ θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων ἔπεσε στὰ δίχτυα τῆς ὡς *μαθητοῦδι*· στὴν ἴδια λογικῇ, εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἥφαιστος, ὁ θεὸς τῆς *τεχνικῆς* καὶ τῆς *τεχνολογίας*, μὲ τὸ *μεγαλύτερο ἀνάκτορο* στὸν Ὀλυμπο καὶ τοὺς *εἴκοσι ἀντομάτους τρίποδες* καὶ τὶς *ῥαῖες κόρες βοηθούς του*, προκαλοῦσε τὸν *γέλωτα* στοὺς ἄλλους θεοὺς ὅταν ἐμφανιζόταν, ἔστω κι ἂν τοὺς προσέφερε *νέκταρ* καὶ *ἀμβροσίαν*, ἐνῶ δὲν μᾶς ἔχει σωθεῖ καμμία σκηνὴ μὲ *μειδιάμα* του ἔστω, ὅπως καὶ τοῦ Ποσειδῶνος ἢ τοῦ Ἄρεως.

Οἱ τρεῖς θεοὶ ἐταλαντεύοντο μεταξὺ τοῦ ἀναισθήτου καὶ τοῦ μὴ εὐαισθήτου, τοῦ ἀπράγμονος, διότι ἡ εὐαισθησία ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν ἐμμέλεια· δὲν εἶχαν ποτὲ ἀσκήσει ἐμμελῆ λόγο καὶ τὶς ἀρμονικὲς κινήσεις του· τὸ ἦθος τοῦ ἐλευθέρου πολίτου, τοῦ ἐμμελῶς παίζοντος, δείχνουν ὅτι τοὺς ἦταν ξένο, καὶ αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὴν *παρουσία τους*, ἀπαθεῖς στὴν ποίηση καὶ στοὺς δραματικούς ἀγῶνες, ὅτι ἔχουν ἐλάχιστη σχέση μὲ τὴν *μίμησιν* τῆς πράξεως. Ἡ μονοσήμαντη λογικῇ, ἡ *συσταλτικὴ ἠθικὴ*, διεῖπε τοὺς τρεῖς θεοὺς κι ὄχι ἡ ἀμφισβήτηση, ὁ *διαλεκτικὸς λόγος*, καὶ ἡ *διερεύνηση* τῶν προβλημάτων, ἡ *διασταλτικὴ ἠθικὴ*· στὸ παρὸν πόνημα μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ *διακύμανση* μεταξὺ τοῦ ἀναισθήτου, τοῦ μὴ εὐαισθήτου καὶ τοῦ εὐαισθήτου, διότι μεταξὺ αὐτῶν κινουῦνται οἱ *διακυμάνσεις* τοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι γνωστὴ ἡ σκηνὴ τῆς *μοιχείας* τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὸν Ἄρη πάνω στὴν συζυγικὴ κλίνη τοῦ Ἥφαιστου, ὅταν αὐτὸς εἶπε ὅτι *φεύγει* γιὰ τὴν *Λήμνο* καὶ τοὺς *φίλους του Σίντιες*· ἀμέσως ἔτρεξαν οἱ *δύο ἐρωμένοι* στὸ κρεβάτι, ἀλλὰ ὁ θεὸς τῆς *τεχνικῆς* εἶχε *φτιάξει* *διαφανῆ δίχτυα* τὰ ὁποῖα τοὺς ἔδεσαν *σφιχτά*, ἐνῶ αὐτὸς ἐμφανιζόταν στὴν *πόρτα* *καλῶντας* τοὺς ἄλλους θεοὺς γιὰ *μάρτυρες* τῆς *διαπομπεύσεώς του*:

*ἠπεδανὸς γενόμην· ἀτὰρ οὐ τί μοι αἴτιος ἄλλος,
ἀλλὰ τοκῆε δύω, τῶ μὴ γείνασθαι ὄφελλον.¹⁶*

¹⁵ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστὸς ἰμάς», καὶ διεξοδικὴ παρουσίασή του στὸ ἀνέκδοτο πόνημά μου, «Ὁ χωλὸς θεός».

¹⁶ Ὅμηρου, «Ὀδύσεια», ῥαψωδία 311-312, μετάφραση Ἀργύρη Ἑφταλιώτη, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 41, κ. ἐ.

Καταριέται τούς γονεῖς του ὁ χωλὸς θεός, τὸν Δία καὶ τὴν Ἥρα, τοὺς μεγαλύτερους θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, γιὰ τὴν χωλότητά του καὶ εὐχεται νὰ μὴν εἶχε γεννηθεῖ· φέρεται σὰν τὸν πιὸ δυστυχισμένο ἄνθρωπο στὸν κόσμον καὶ τὸ βροντοφωνάζει αὐτὸ σὲ ὅλους τοὺς θεοὺς ποὺ τοὺς ἔχει καλέσει νὰ δοῦν τὴν καταισχύνη του. Κι ἔφθασαν ὅλοι τους τρέχοντας ξεσπώντας σὲ τρανταχτὰ γέλια, ἐνῶ παρακολουθοῦσαν οἱ πονηρὲς θεῆς πίσω ἀπ' τὶς γρίλιες:

... κι ἐγὼ σακάτης
ἀπὸ γεννήσιο μου· καὶ ποιὸς τὸ φταίει παρὰ οἱ γονιοὶ μου,
ποὺ κάλλιο νὰ μὴ μ' ἔσπερναν...

Εἶναι ἀδιανόητο σὲ ἄλλη θρησκεία, θεός, καὶ μάλιστα υἱὸς τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ πατρός θεῶν τε καὶ ἀνθρώπων, νὰ καταριέται τοὺς γονεῖς του γιὰ τὴν γέννησή του καὶ νὰ εὐχεται τὸ νὰ μὴν εἶχε γεννηθεῖ· εἶναι ὅπως ἕως ἄρτι ἡ γνησιότερη ἔκφραση τῆς ἀνθρωπομορφικῆς θρησκείας, τῆς ἀνθρωποπαθοῦς κατὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο *Εὐστάθιο*· ὁ θεῖος ποιητὴς ἔγραψε αὐτοὺς τοὺς στίχους καὶ ἀποθανάτισε στὶς κωμικοτραγικὲς σκηνές τους τὴν κοινὴ πίστη τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς θεοὺς τους. Ὁ *Ῥαψωδὸς Δημόδοκος* τραγούδησε μὲ τὴν *λίγεια φόρμιγγά του* τὴν περιπέτεια στὴν *συνέλευση τῶν Φαιάκων*, ὅταν ἔγινε ἡ *σύστασις τοῦ Ὀδυσσεύς*, ἡ ἀποκάλυψη τοῦ *ὀνόματός του*· ἡ *διακωμώδηση* τοῦ θεοῦ τῆς τεχνικῆς, ἢ μᾶλλον ἡ *διαπόμπενυσή του*, τὸ ἀποσκῶψαι, ἐπεξηγεῖ ἄριστα τὶς σχέσεις ἰσοτιμίας καὶ ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς θεοὺς του, ὅπως τὶς παριστᾶ ὁ *γενάρχης μας ποιητής*.

Ὁ πλοῦτος τοῦ θεοῦ τῆς τεχνικῆς δὲν εἶχε δελεάσει τοὺς Ἕλληνας· τὸ ἀντίθετο μάλιστα, ἂν καὶ εἰς τὸν «*Προμηθεὶα δεσμώτη*» ὁ Ἥφαιστος συνοδεύει τὸν *Προμηθεὶα* καὶ δίδει ἐντολὲς στὸ *Κράτος* καὶ στὴν *Βία*, τὸ πῶς θὰ τὸν ἀλυσοδέσουν στὸ βράχο, πάνω στὸν *Καύκασο*, ἀλλὰ μὲ μισὴ καρδιά τοὺς καθοδηγεῖ,

ἐγὼ δ' ἄτολμός εἰμι συγγενῆ θεὸν
δῆσαι βία φάραγγι πρὸς δυσχειμέρω...
ὦ πολλὰ μισηθεῖσα χειρωναξία.¹⁷

Δὲν διανοεῖται ἀμφισβητῆσαι τὴν ἐντολὴ τοῦ πατρός του, ἔστω κι ἂν γκρινιάζει συνέχεια, *μεμψίμοιρος ἦταν ὡς χαρακτήρ*· τὴν *δουλικότητα* τῆς *προσηλώσεώς του* στὴν τεχνικὴ καὶ στὴν τεχνολογία ἀποδεικνύει ὁ χωλὸς θεός:

¹⁷ Αἰσχύλου, «Προμηθεὺς δεσμώτης», στ. 14-15, 45, μετάφραση δική μου.

*ἐγὼ εἶμαι ἀπρόθυμος συγγενῆ μου θεοῦ
μὲ τὴν βία νὰ δέσω σὲ παγερὸ φαράγγι...
ὦ πόσο σὲ μισῶ τέχνη τῶν χειρῶν μου.*

Ἡ ἀτολμία χαρακτηρίζει τὸν Ἡφαιστο, παρὰ τὶς ἀφάνταστες δυνατότητές του στὴν τεχνικὴ καὶ στὴν τεχνολογία, τὶς ὁποῖες δὲν ἔφθασε ἀκόμη καὶ σήμερα ἢ ψηφιακὴ ἐπανάσταση, ὅπως μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν αὐτομάτων τριπόδων καὶ τῶν νεαρῶν γυναικῶν νὰ τὸν βοηθᾶνε στὶς ἐργασίες του· παρέμεινε διστακτικὸς καὶ ἄβουλος σὲ ὅλες τὶς πολιτικὴς ὑφῆς ἐκφράσεις του, ὅταν ἀκόμη καὶ στὸν πόλεμο τῶν θεῶν στὴν Τροία παρεμβαίνει μόνο κατόπιν ἐντολῆς τῆς μητρὸς του. Δὲν ἔδειξε ποτέ του εὐαισθησία ὁ χωλὸς θεὸς καὶ ἔτεινε πρὸς τὸ ἀναίσθητον, δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ ἀντιληφθεῖ τὴν ἀπάτη στὴν τραγωδία, ἦταν μονόχλωτος· ἔτσι παρέμειναν οἱ μαθητὲς του στὴν ἱστορία, ὅπως καὶ οἱ ὠραῖες κόρες τοῦ ἐργαστηρίου του, χωρὶς χαμόγελο καὶ σκωπτικὴ διάθεση, χωρὶς τὸν αἴσθησι τοῦ ἔρωτος, ἀλλὰ οὔτε καὶ τοῦ ἐρωτισμοῦ αὐτές· ἀποκορύφωμά τους εἶναι οἱ ἄνθρωποι τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, ἀλλ' αὐτοὶ εἶναι ὀπνύωλοι, στὴν συνουσία ἐπιδίδονται καὶ ἀποδεικνύεται ὅτι ἔχουν πλήρη ἄγνοια τοῦ ἔρωτος, καὶ ὡς πρακτικὴ καὶ ὡς ἔννοια. Στὴν κατάταξη τοῦ Γοργίου οἱ μαθητὲς τοῦ Πλάτωνος ἐκπίπτουν σταδιακὰ στοὺς ἀναίσθητους περισσότερο καὶ λιγώτερο στοὺς μὴ εὐαίσθητους, ὅπως οἱ ὠραῖες κόρες τοῦ Ἡφαιστοῦ, οἱ ἀνέραστές καὶ ἀνερωτικές φύσει· πιστὰ ἀντίγραφα εἶναι τοῦ χωλοῦ θεοῦ καὶ τῶν δημιουργημάτων του σὲ ὅλα, διότι καὶ ὁ ἴδιος δὲν εἶχε ποτέ του καμμία πολιτικὴ πρωτοβουλία καὶ δικαιολογοῦταν ὅτι τὰ ἔκανε ὅλα κατόπιν ἐντολῶν τοῦ πατρὸς του, δὲν εἶχε δική του γνώμη, γιὰ τίποτε ἄλλο, πέραν τῶν φανταστικῶν τεχνολογικῶν του ἐπιδόσεων, ὅπως γίνεται καὶ στὴν βιομηχανικὴ κοινωνία. Ἡ ὅποια ἐφεύρεση γινόταν στὸ ἐργαστήριον, μακρὰ ἀπ' τὴν Ἀγορὰ τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν κριτικὴ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἄλλων θεῶν· παρομοίως στὸ ἐργαστήριον τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ὅπου ἡ δημιουργικότης ἔχει τὴν μορφή τῆς εὐρεσιτεχνίας, καὶ ὅποιος τὴν ἐπιτυγχάνει, ἐν κρυπτῷ καὶ παραβύστῳ, ἐξασφαλίζει καὶ τὴν οικονομικὴ του ἄνοδο, ἐνῶ εἶναι ἐντελῶς ἀποκομμένος ἀπ' τὴν Ἀγορὰ καὶ μόνο μετὰ τὴν ἐφαρμογὴ του ἐμφανίζει τὸ προϊόν του στοὺς ἄλλους.

Ἡ πόλις τῆς ἀμέσου δημοκρατίας δὲν ἀνεχόταν οὔτε ὡς παρουσία τὸν Ἡφαιστο, τὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας· τὸ ὑπογραμμίζει ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὴν «Ἀντιγόνην» καὶ εἰς τὸν ἐκπληκτικὸν διάλογο τοῦ Κρέωντος μὲ τὸν υἱὸν τοῦ Αἴμωνος:

*Κρέων: οὐχ ἦδε γὰρ τοιαῦδε ἐπέληπται νόσω;
Αἴμων: οὐ φησι Θήβης τῆσδ' ὀμόπτολις λεώς.
Κρέων: πόλις γὰρ ἡμῖν ἀμὲ χρή τάσσειν ἐρεῖ;
Αἴμων: Ὅρας τόδ' ὡς εἴρηκας ὡς ἄγαν νέος;
Κρέων: Ἄλλω γὰρ ἢ 'μοι χρή με τῆσδ' ἄρχειν χθονός;*

*Αΐμων: πόλις γὰρ οὐκ ἔσθ' ἤτις ἀνδρός ἐσθ' ἑνός.
Κρέων: οὐ τοῦ κρατοῦντος ἡ πόλις νομίζεται;
Αΐμων: καλῶς γ' ἐρήμης ἂν σὺ γῆς ἄρχοις μόνος.¹⁸*

Ἡ πόλις τῆς ἀμέσου δημοκρατίας δὲν ἔχει οὐδεμία σχέση, δὲν ἄπτεται ὡς νοοτροπία καὶ ὡς εὐαισθησία τῶν πολιτῶν τῆς, μὲ οἰασθήποτε μορφῆς τυραννία· ὁ νεαρὸς Αἶμων, ὁ σύζυγος τῆς Ἀντιγόνης, τῶν ὁποίων ὁ υἱὸς Μαίων λαμβάνει μέρος στὴν τρωικὴ ἐκστρατεία, δίδει μαθήματα πολιτικῆς εὐαισθησίας στὸν πατέρα του καὶ προσωρινὸ βασιλέα, τύραννο τῶν Θηβῶν. Τὸ 442 ἐδιδάχθη ἡ τραγωδία στὴν ἀκμὴ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, πρὶν ἀπ' τὴν ἀποστασία τῶν Σαμίων, ὅταν ὁ ποιητὴς εἶχε ἐκλεγεῖ στρατηγὸς τῆς, ἀλλὰ τώρα μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ στιχομυθία περὶ δημοκρατίας:

*Κρέων: Καὶ δὲν τῆ λὲς λοιπὸν κακὴν, αὐτὴν ποὺ κάνει τέτοια; (τὴν Ἀντιγόνη)
Αἶμων: Ὅχι! δὲ θὰ τὸ ποῦν ποτὲ τῆς Θήβας οἱ πολῖτες.
Κρέων: Λοιπὸν ἐτοῦτοι θὰ μοῦ ποῦν, τί πρέπει νὰ προστάζω;
Αἶμων: Καὶ δὲ θωρεῖς πῶς λὲς αὐτό, σὰν νᾶσαι πολὺ νέος;
Κρέων: Καὶ πρέπει κι ἄλλος παρὰ ἐγὼ νὰ κυβερνᾶ τὸν τόπο;
Αἶμων: Μὰ πολιτεία δὲν εἶναι αὐτή, ποὺ ἀνήκει σ' ἕναν ἄντρα.
Κρέων: Ἐκείνου ποὺ τὴν κυβερνᾶ δὲν εἶναι ἡ πολιτεία;
Αἶμων: Βέβαια, ἂν ποθῆς νὰ κυβερνᾶς ἔρημη γῆ, μονάχος.*

Ἀπ' τοὺς καλύτερους ὕμνους εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν, ἂν καὶ δὲν ὑπογραμμίσθηκε σχεδὸν καθόλου στὴν νεώτερη ἐποχὴ ἀπ' τοὺς ἐρευνητές· προτίμησαν τὴν ἀναφορὰ στὴν αὐτοκτονία τῆς Ἀντιγόνης, τὴν ὁποία ὅμως ἀκολούθησε ὁ Αἶμων στὸν Ἄδη, ὅπως καὶ στὴ συνέχεια ἡ μητέρα του Εὐρυδίκη, ἀλλὰ βαίνουμε σὲ μακρὰ παραδρομὴ· ἔμεινε μόνος τοῦ ὁ Κρέων σὲ ἔρημη πόλη, διότι ἀρνήθηκε τὸν διάλογο, τὴν ἰσηγορία εἰς τὰς Θήβας, μόνος καὶ ἀπορφανισμένος ἀπ' τὴν οἰκογένειά του... Ἔχει προηγηθεῖ ἡ μοναδικὴ περιγραφή τῆς ἐξημερώσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἐλέγχου τῶν φυσικῶν δυνάμεων ἀπ' τὸν ἴδιο, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς του ἐξελίξεως πρὸς τὴν ἄμεσο δημοκρατία.

Στὴν πράξη, ἐπιστρέφοντες στοὺς φιλοσόφους, ἔχουμε πρωθύστερα τὴν πλήρη ἀναπαράσταση τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πλάτωνος, μὲ τὶς παρατηρήσεις τῆς Θράττης θεραπαινίδος πρὸς τὸν ἐκπληκτο Θαλῆ, ὅταν ἔπεσε σὲ λακούβα παρατηρώντας ἕνα βράδυ τὸν Οὐρανό: γράφει, λοιπὸν, ὅτι, ἐνῶ ὁ Θαλῆς παρατηροῦσε εἰς τὸν οὐρανὸ, μᾶλλον κάποιον ἀστρονομικὸ φαινόμενο, παραπάτησε κι ἔπεσε σὲ λακούβα γεμάτη νερά, «πεσόντα εἰς φρέαρ», γράφει ὁ φιλόσοφος. Μία

¹⁸ Σοφοκλέους, «Ἀντιγόνη», στ. 732-739, μετάφραση Κωνσταντίνου Μάνου.

δούλη, όμως, Θραῦτα, ἔμμελής καὶ χαρίεσσα, τὸν εἰρωνεύθηκε πολὺ ἔξυπνα: «Ὡσπερ καὶ Θαλῆν ἀστρονομοῦντα, ᾧ Θεόδωρε, καὶ ἄνω βλέποντα, πεσόντα εἰς φρέαρ, Θραῦττά τις ἔμμελής καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀποσκῶψαι λέγεται ὡς τὰ μὲν ἐν οὐρανῷ προθυμοῖτο εἰδέναι, τὰ δ' ἔμπροσθεν αὐτοῦ καὶ παρὰ πόδας λανθάνοι αὐτόν».¹⁹ Ἦταν ἔξυπνη ἢ εἰρωνεία τῆς θεραπαινίδος, ἢ ὁποῖα, ὅπωςδήποτε, δὲν γνώριζε τίποτε μᾶλλον ἀπ' τὴν ἀστρονομικὴν παρατηρήσειν τοῦ πρώτου σοφοῦ στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ ἐπιστημονικὴν ἀποδείξειν καὶ ἄμεσα πρακτικὰ ἀποτελέσματα· πρῶτος αὐτὸς προέβλεψε ἔκλειψη ἡλίου, τὸ 585 π.Χ. μᾶλλον, ἀνακάλυψε τὴν ἐγγραφὴν τριγώνου εἰς κύκλον καὶ ἄλλα, καθὼς ἐθεωρεῖτο ὁ σοφώτερος τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του.²⁰ Γράφει ὁ Πλάτων, «ὅπως καὶ μὲ τὸν Θαλῆν, ἐνεργοῦντα ἀστρονομικὰς παρατηρήσεις, ᾧ Θεόδωρε, καὶ βλέποντα ὑψηλά, ἔπεσε σὲ λακοῦβα, ὁπότε μία ἔμμελής καὶ χαρίεσσα θεραπαινὶς ἀπ' τὴν Θράκη ἐξέφρασε τὸν σαρκασμὸν τῆς λέγεται, ὅτι ὅσα συμβαίνουν εἰς τὸν οὐρανὸν εἶναι πρόθυμος νὰ τὰ γνωρίσει, ἀλλὰ ὅσα εἶναι μπροστὰ εἰς τὰ πόδια τοῦ τὰ παραβλέπει».

Ὁ Πλάτων παραδέχεται ὅτι εἶναι δυνατὸν μία ὑπερέτρια, ὅχι μόνον νὰ εἶναι χαριτωμένη, ἀλλὰ καὶ ἔμμελής, ἔχειν τὸ μέλος, τὴν ἁρμονία μέσα τῆς, ιδιότης ἐγγενῆς τοῦ ἐλευθέρου πολίτου, διότι ἡ ἔμμελεια χαρακτηρίζει τὸν πέμπτου αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκφράσεως τῆς ἐλευθέρου πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τῆς τραγωδίας, τοῦ ἑναρμονίου γένους. Ὅταν ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει τὴν ἰκανότητα τῆς ἔμμελειας εἰς τὴν θεραπαινίδα, αὐτὸ σημαίνει ὅτι αἶρει ἐμπράκτως ὅλες τὶς θεωρίες του γιὰ τὴν κατωτέρα φύσιν τοῦ δούλου καὶ τῆς γυναίκος, ὅτι ἀποδέχεται τὴν ἔνταξιν εἰς τὴν δραματικὴν τελετουργίαν, τὴν ἀνωτέρα ἐκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν θεραπαινίδων· καὶ ὁ Θαλῆς ἔζησε δύο αἰῶνες περίπου πρὶν ἀπ' τὸν Πλάτωνα, ὅταν ἦταν ἀκόμη εἰς τὰ πρῶτα τῆς βήματα ἢ ἄμεσος δημοκρατία εἰς τὸν Ἑλληνισμόν, καὶ ἕναν αἰῶνα πρὶν ἀπ' τὴν ἐπίσημη καθιέρωσιν τῶν δραματικῶν ἀγώνων. Δηλαδή, ἡ ἔμμελής θεραπαινὶς ἐπισφραγίζει τὴν κυρίαρχη θέσιν τοῦ Ἀπόλλωνος, ὡς τοῦ θεοῦ τῆς μουσικῆς μὲ τὴν λύρα του, εἰς τὸν ἑλληνικὸν κόσμον, ἀλλὰ καὶ τοῦ θεοῦ τῶν χρησμῶν, κυρίως μὲσω τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν, μὲ τὰς διαφορομένης τουλάχιστον ἐννοίας ῥήσεις του, καὶ τοῦ Ἑρωτος, ὡς χαρίεσσα – πολλοὺς Μιλησίους θὰ εἶχε τρελάνει ἢ θεραπαινίς!-, καὶ φυσικὰ καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, ὡς προστάτιδος τοῦ σοφοῦ Θαλοῦ.

Ὁ ἀφηρημένος καθηγητὴς ἢ ὁ ἀφοσιωμένος στὴν ἀποστολὴν τοῦ φιλόσοφος, ἐπιστήμων, ἰδεολόγος ἢ θεωρητικὸς τῆς ἐποχῆς μας, εἶναι κάτι τὸ ἀδιανόητον διὰ τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν, ὅταν τὸν ἀπορρίπτει ἀκόμη καὶ ὁ Πλάτων, τουλάχιστον ὅπως ἀναφέρουμε εἰς τὸν «Θεαίτητον». Τὸ ὑπογραμμίζει, λίγο πιὸ κάτω ὁ φιλόσοφος: «ταῦτὸν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντα ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι. Τῷ γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ'

¹⁹ Πλάτωνος, «Θεαίτητος», 174α, μετάφραση δική μου.

²⁰ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἑμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 1.

ὀλίγου εἰ ἄνθρωπος ἐστὶν ἢ τί ἄλλο θρέμμα· τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ τί τῆ τοιαύτη φύσει προσήκει διάφορον τῶν ἄλλων ποιεῖν ἢ πάσχειν, ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος. Μανθάνεις γάρ που, ὦ Θεόδωρε· ἢ οὐ; Θεόδωρος, Ἐγωγε· καὶ ἀληθῆ λέγεις». ²¹ «Ὁ ἴδιος σαρκασμός, μὲ ἐκεῖνον τῆς θεραπαίνιδος πρὸς τὸν Θαλῆ χρειάζεται καὶ πρὸς ὅσους ἀφιερώνουν τὴ ζωὴ τους εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Καὶ πράγματι λοιπὸν δι' αὐτὸν ὁ μὲν διπλανός του καὶ ὁ γείτονας του τοῦ διαφεύγει τὴν προσοχή, ὄχι μόνον ὅτι πράττει, ἐνεργεῖ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐάν εἶναι ἄνθρωπος ἢ ἄλλης μορφῆς ζωντανό· τί εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ἄνθρωπος καὶ τί ἀρμόζει εἰς τὴν ἴδια του τὴν φύση, διάφορο ἀπ' τ' ἄλλα ὄντα ποιεῖν ἢ πάσχειν, αὐτὰ διερευνῶνται, παρὰ τίς δυσκολίες τους, ἀπ' τὸν φιλόσοφο. Τὰ ἀντιλαμβάνεσαι ὅπωςδήποτε Θεόδωρε· ἢ ὄχι; Θεόδωρος: Πράγματι τὰ ἀντιλαμβάνομαι. Σωστὰ τὰ λές». Ὁ φιλόσοφος τῆς σχολῆς δὲν ἔχει καθόλου εὐαισθησία γιὰ τοὺς γύρω του, οὔτε γιὰ τὴν φύση -γιὰ νὰ ἀναφερθοῦμε λίγο καὶ στὸ οἰκολογικὸ πρόβλημα-, δὲν εἶναι κἄν μὴ ἀναίσθητος, εἶναι ἀναίσθητος, ὅπως καὶ ὁ Ἡφαιστος καὶ ὁ ἐργαζόμενος στὴν παραγωγή ἐν σειρᾷ, εἶναι ἴδιος μὲ τὸν ἄνθρωπο τοῦ βιομηχανικοῦ συστήματος.

Τὴν καθοριστικὴ σημασία τῆς εὐαισθησίας στὸν πολίτη τὴν περιγράφει πάλιν πληρέστερα ὁ Γοργίας ὁ Λεοντῖνος, κατὰ τὴν περίοδο μάλιστα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, μέ, «τὸ μὲν εἶναι ἀφανὲς μὴ τυχὸν τοῦ δοκεῖν, τὸ δὲ δοκεῖν ἀσθενὲς μὴ τυχὸν τοῦ εἶναι». ²² δηλαδή, μᾶς λέγει ὅτι χωρὶς τὸ «δοκεῖν», τὸν λόγον τῆς Ἀγορᾶς, δὲν ὑπάρχει «εἶναι», διότι εἶναι ἀφανές, ἄγνωστο εἰς τὴν πόλιν, κρυμμένο κάπου, ἐνῶ χωρὶς τὸ «εἶναι» τὸ «δοκεῖν» εἶναι ἀσθενές· τὸ «δοκεῖν» γίνεται ἀκόμη ἀσθενέστερο, ὅταν, μαζὶ μὲ τὴν ἐξάρτησή του ἀπ' τὸ «εἶναι», χάσει καὶ τὴν ἐμμέλειά του, τὸν ῥυθμό, τὴν ἀρμονία καὶ τὸ μέλος τοῦ λόγου, ὅταν χάσει τὴν εὐαισθησία του.

²¹ Πλάτωνος, αὐτόθι, 174β, μετάφραση δική μου, κ. έ.

²² Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», καὶ Γοργίου Λεοντῖνου, ἀπόσπ. 26, "Die Fragmente der Vorsokratiker", B 26, II 306, 11.

Ἡ προσέγγιση πλησιάζει αρκετὰ μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Περικλέους, εἰς τὸν «Ἐπιτάφιον»: «φιλοκαλοῦμεν γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας· πλούτῳ τε ἔργον μᾶλλον καιρῶ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα, καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινι αἰσχρὸν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον».²³ Εἰς τὴν κορυφαίαν στιγμὴν τῆς πολιτικῆς του σταδιοδρομίας ἀπαγγέλλει τὸν Ἐπιτάφιον, ὁ μέγας πολιτικός, διὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ πρώτου ἔτους τοῦ πολέμου· ἔχει πολλαπλὰ μηνύματα, ἀπευθύνεται στοὺς συγγενεῖς τῶν νεκρῶν, στίς μητέρες, συζύγους καὶ ἀδελφές, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλους τοὺς πολῖτες, πλέκοντας τὸ ἐγκώμιο τῆς ἀμέσου δημοκρατίας. «Ἐπιδιώκουμε λοιπὸν τὸ ὠραῖο μὲ ἀπλὸ τρόπο καὶ φιλοσοφοῦμε ὄχι χαλαρά, ἀνάλαφρα· καὶ χρησιμοποιοῦμε τὸν πλοῦτο γιὰ ἔργα τὸν κατάλληλο καιρὸ καὶ ὄχι γιὰ κομπασμούς -τὴν χορηγία ἐννοεῖ, ὅπωςδήποτε, ὡς καθιερωμένη ὑποχρέωση τοῦ πολίτου-, καὶ τὸ νὰ μὴν ὁμολογεῖ κανεὶς τὴν φτώχεια θεωρεῖται αἰσχρὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ τὸ νὰ μὴν ἐπιχειρεῖ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ αὐτὴν χειρότερο». Ὅπωςδήποτε στὴν κατηγορία τῶν κομπασμῶν γιὰ τὴν φιλοκαλία θὰ κατέτασσε ὁ πολιτικός ὅσους φιλοσόφους καὶ δραματικούς ποιητὲς ἔτρεχαν στίς αὐλὲς τῶν βασιλέων καὶ περισσότερο τῶν τυράννων· ὀδηγεῖ ἄλλοῦ ἢ παραδρομὴ γιὰ τὸ θέμα, ὅποτε ἀπλὴ ἀναφορὰ γίνεται.

Ὁκτῶ αἰῶνες σχεδὸν μετὰ, ἀλλὰ ἀπὸ ἀντίστροφη θεώρηση, κάνει παραπλήσιες παρατηρήσεις ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουλιανὸς γιὰ τοὺς Ἀντιοχεῖς τῆς ἐποχῆς του: «αἴσχιον γὰρ εἶναι δοκεῖ νῦν μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως· οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας».²⁴ Οἱ Ἀντιοχεῖς ἦταν χειρότεροι καὶ ἀπὸ ἀναίσθητοι, ἦταν ἀχρεῖοι καὶ κυνικοί, δουλικώτατοι στὴν νοοτροπία καὶ Ἀρειανοὶ οἱ περισσότεροι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν προσχωρήσει στὴν νέα θρησκεία γιὰ τὴν συμμετοχὴ τους στὴν ἄσκηση τῆς ἐξουσίας· θὰ ἦταν μακρὰ ἢ περιπλάνηση γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ φαινομένου, ἀλλὰ ἓνα ἐνδιαφέρει, τὸ ἦθος τοῦ μεγάλου ἡγέτου: «διότι πιστεύεται ὅτι εἶναι ἐντροπιαστικὸν τῶρα τὸ νὰ ἀσχολεῖται κανεὶς μὲ τὴν μουσικὴ, ἐνῶ πάλαι ποτὲ ἐθεωρεῖτο ὁ ἄδικος πλουτισμὸς· ἀλλὰ ἐγὼ δὲν θὰ ἀπέχω γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν τῆς ἐκ μέρους μου δυνατῆς ἐπικουρίας ἐκ τῶν μουσῶν». Ὁ νεαρὸς ἡγέτης ἀναγνωρίζει ὅτι παρέμεινε ἐλεύθερος, κατὰ τὴν διάρκειά τῶν διώξεων του ἀπ' τὸν ἐξάδελφό του Κωνσταντίο καὶ τῆς σφαγῆς ὅλων τῶν συγγενῶν του, ὄρφανὸς ἀπὸ τὴν Θεσσαλονικιὰ μητέρα του σὲ ἡλικία ἐνὸς ἔτους· ὁ πατέρας του εἶχε τὴν ἴδια τύχη ἀπ' τὸν Ἀρειανὸ ἀνηψιό του, ὅταν ὁ ἴδιος ἦταν πέντε ἐτῶν, καὶ μοναδικὴ παρηγοριά του εἶχε τὸν σκυθικῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ ἐμβριθοῦς ἑλληνικῆς παιδείας, παιδαγωγὸ του Μαρδόνιο. Ὅταν τὰ γράφει αὐτά, καὶ

²³ Θουκυδίδου, «Ἐυγγραφή», βιβλ. Β', κεφ. μ', παρ. 1, μετάφραση δική μου.

²⁴ Ἰουλιανὸς αὐτοκράτορας, «Ἀντιοχικὸς ἢ μισοπῶγων», 337βγ, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 37, κ., ἐ.

ἄλλα παρόμοια, ἦταν πανίσχυρος αὐτοκράτωρ κι εἶχε ἀναδιοργανώσει τὴν ἀχανῆ καὶ ἡμιπαράλυτη αὐτοκρατορία, κι ἔτσι ἔδωσε τὴν δυνατότητα ἐπιβιώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς τμήματος ἐπὶ χίλια τόσα χρόνια, ἢ πιὸ μακρόχρονη αὐτοκρατορία στὴν ἱστορία.

Ὁ Ἰουλιανὸς ἀσκοῦσε τὸ ἐλεύθερο πολιτικὸ ἦθος καὶ τὸ ἀναζητοῦσε στὴν συνεχῆ μελέτη τῆς κλασικῆς γραμματείας, ἀλλὰ καὶ στὴν πολιτικὴ του πρακτικὴ· τὸ ὑπογραμμίζει στὴν ὄγδοη «ὀμιλία» του, μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀναχώρηση τοῦ συμβούλου του Σαλουστίου: «Ἄλλ' ὁ μὲν Περικλῆς, ἄτε δὴ μεγάλῳφρων ἀνὴρ καὶ τραφεὶς ἐλευθέρως ἐν ἐλευθέρα τῇ πόλει, ὑψηλοτέροις ἐψυχαγῶγει λόγοις αὐτόν· ἐγὼ δὲ γεγωνῶς ἐκ τῶν οἴοι νῦν βροτοὶ εἰσὶν ἀνθρωπικωτέροις ἐμαυτὸν θέλω καὶ παράγω λόγοις, καὶ τὸ λίαν πικρὸν ἀφαιρῶ τῆς λύπης, πρὸς ἕκαστον τῶν ἀεὶ μοι προσπιπτόντων ἀπὸ τοῦ πράγματος δυσχερῶν τε καὶ ἀτόπων φαντασμάτων ἐφαρμόζειν τινὰ παραμυθίαν πειρῶμενος, ὥσπερ ἐπωδὴν θηρίου δήγματι δάκνοντος αὐτὴν ἔσω τὴν καρδίαν ἡμῶν καὶ τὰς φρένας. ἐκεῖνό τοι πρῶτόν ἐστὶ μοι τῶν φαινομένων δυσχερῶν. νῦν ἐγὼ μόνος ἀπολελείψομαι καθαρᾶς ἐνδεῆς ὀμιλίας καὶ ἐλευθέρας ἐντεύξεως».²⁵ Ὁ Σαλούστιος εἶχε πάρει μετάθεση ἀπ' τὴν Γαλατία καὶ ἄφηγε τὸν φίλο του Καίσαρα μόνου του· ἀποδέχθηκε αὐτὸς τὴν ἀπόφαση τοῦ ἐξαδέλφου του, ἂν καὶ γνώριζε ὅτι ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν συκοφαντιῶν στὴν αὐλὴ ἐναντίον του, διότι ὁ αὐτοκράτωρ ὑποψιαζόταν τὸν νεαρὸ Καίσαρα ὡς ἐπίδοξο διάδοχό του, ὅπως καὶ συνέβη, ἀκουσίως ὅμως. Τὸν εἶχε στείλει στὰ γερμανικὰ σύνορα, μὲ ἐλάχιστους στρατιῶτες καὶ πολλοὺς κατασκόπους· ὁ μαλθακὸς ὡς τότε καὶ χωρὶς προηγούμενη στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση εἰκοσιπενταετῆς Καῖσαρ ἐπέτυχε πολὺ σύντομα τὸ θαῦμα τῆς καταστολῆς τῆς ἐξεγέρσεως τῶν Γερμανῶν, μὲ τρεῖς εἰσβολὲς πέραν τοῦ Ρήνου, ἐνῶ συνέλαβε αἰχμάλωτον καὶ τὸν βασιλέα τους Χονδρομάριον καὶ τὸν ἔστειλε στὸν αὐτοκράτορα στὴν Κωνσταντινούπολη· ἀποκατέστησε τὴν εἰρήνην στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες καὶ εὐνόησε τὰ γράμματα, τὶς τέχνες καὶ τὸ ἐμπόριο, ὥστε ἤκμασαν μέσα σὲ πέντε χρόνια. Ὁ ἐξαδέλφός του τὸν ὑποψιάσθηκε καὶ ἐπιδίωξε νὰ τὸν ἀποξενώσει ἀπ' τὸν στενὸ του φίλο.

Ὁ Καῖσαρ ὑπάκουσε στὴν ἐντολὴ κι ἐπέτρεψε τὴν ἀποχώρηση τοῦ φίλου του, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἔστειλε τὴν ἐπιστολὴ του· φαίνεται ὅμως ὅτι ἦταν συγκινητικὸς ὁ ἀποχωρισμὸς του, διότι στὴν ἀρχὴ τῆς, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀναφέρει:

Οὐδὲν μέλει μοι· τὰμὰ γὰρ καλῶς ἔχει,
Μόνος εἰμὶ λύπης αἴτιος καὶ φροντίδος.²⁶

²⁵ Τοῦ ἰδίου, «Ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ τοῦ ἀγαθωτάτου Σαλουστίου παραμυθητικὸν εἰς ἑαυτόν», 248γδ, μετάφραση δική μου.

²⁶ Ταῦτό, 242γ.

Εἶναι ἄγνωστο τὸ ἀπὸ ποῦ ἄντλησε τὸ ῥητὸ αὐτὸ ὁ Ἰουλιανὸς καὶ γι' αὐτὸ βρῖσκεται ἀπ' τὸν Nauck στὰ ἀδέσποτα ἀποσπάσματα:

*Τίποτε δὲν μ' ἐνδιαφέρει· τὰ δικά μου καλῶς ἔχουν,
Μόνος εἶμαι λύπης αἴτιος καὶ φροντίδος.*

Ἐβλεπε ὅτι ἔρχεται ἡ σύγκρουση μὲ τὸν τυραννικὸ καὶ ἄκρως καχύπτοτο ἐξάδελφό του, ἀλλὰ δὲν τὴν ἐπιζητοῦσε, διότι διαισθανόταν, ὅπως φαίνεται ὀλοκάθαρα ἀπ' τὰ γραπτὰ του, ὅτι θὰ ἄλλαζε τὸ ἦθος του, ὁ χαρακτήρας του, ἂν ἀντιδρουῖσε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, θὰ ἔχανε τὴν εὐαισθησία του· ἄλλωστε στὸ τέλος οἱ λεγεῶνες του ἐξηγέρθησαν, παρὰ τὴν δεδηλωμένη ἄρνησή του, καὶ τὸν ἀνακήρυξαν αὐτοκράτορα. Ἡ ἀναφορὰ ἀποβλέπει στὴν ἀνάδειξη τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ἦθους τοῦ ἀνθρώπου, τῆς νοοτροπίας του, μὲ τὴν μουσική, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ νεαρὸς Καῖσαρ, ὡς αὐτοκράτωρ καὶ μάλιστα τύποις μὲ τὴν ῥωμαϊκὴ παράδοση πίσω του: «Ἀλλὰ ὁ μὲν Περικλῆς, ἀποδεδειγμένα μεγαλόφρων καὶ ἀνατραφεὶς ἐλευθέρως καὶ σὲ ἐλεύθερη πόλῃ, ψυχαγωγοῦσε τὸν ἑαυτό του μὲ ὑψηλοτέρους λόγους· ἐγὼ δὲ γεννήθηκα ἀπ' τοὺς ὅποιους τῶρα θεωροῦνται βροτοί²⁷ καὶ ἀπὸ πιὸ καθημερινούς ἀνθρώπους ἀνάγω τὴν καταγωγὴ μου καὶ παράγω ἀντίστοιχους λόγους, ἀλλὰ τὴν πολλὴ πίκρα ἀφαιρῶ ἀπ' τὴν λύπη, γιὰ ὅλα ὅσα συνέχεια μου συμβαίνουν ἀπ' τὴν φύση τους δυσχερῆ καὶ παράλογα φαντασμάτα, καὶ ἐπιχειρῶ νὰ ἐφαρμόσω κάποια παρηγοριά, ὅπως μετὰ τὸ δάγκωμα κάποιου θηρίου ποὺ ἔχει δαγκώσει βαθεῖα τὴν καρδιά καὶ τὸ μυαλό. Ἔνα εἶναι σὲ μένα πρῶτο ἀπ' τὰ δυσχερῆ φαντάσματα. τῶρα ἐγὼ θὰ ἀπομείνω μόνος καὶ θὰ ἔχω στερηθεῖ τῆς καθαρῆς καὶ ἐνδελεχοῦς συνομιλίας καὶ ἐλευθέρας συναναστροφῆς». Σκέπτεται τὴν πολιτικὴ του ἀπομόνωση, διότι δὲν εἶχε φαίνεται ἄλλους τόσο ἐμπίστους δίπλα του, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ σκέψεων πάνω στὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν καθημερινότητά του, καθὼς ὁ Σαλούστιος ἦταν φιλόσοφος καὶ ἐγκρατῆς τῆς ἐλληνικῆς παιδείας· τὸ ὑπογραμμίζει, «ἐγὼ μόνος ἀπολελείψομαι καθαρᾶς καὶ ἐνδεοῦς ὁμιλίας καὶ ἐλευθέρας ἐντεύξεως». Συμπληρώνει ἀργότερα μὲ τὴν φράση, «οὐ μὴν ἀφέξομαι διὰ τοῦτο τῆς ἐμοὶ δυνατῆς ἐκ μουσῶν ἐπικουρίας»· οἱ Ἀντιοχεῖς, Ἀρειανοὶ καὶ Εἰδωλολάτρες, ἦταν τὸ ἴδιο αὐταρχικοὶ καὶ ὀλοκληρωτικῆς νοοτροπίας μὲ τὸν Κωνσταντίο, μὲ μοναδική τους μᾶλλον ἐξαίρεση τὸν Λιβάνιο.

²⁷ Ἀναφορὰ στὴν ῥήση τοῦ Διόμηδους, Ὀμήρου «Ἰλιάς» E304, «οἶοι νῦν βροτοὶ ἐσὶ».

«Τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι κάκιον»

Ὁ Ἰουλιανός, ὡς Καῖσαρ καὶ ὡς αὐτοκράτωρ, διατήρησε τὸ ἐλεύθερο ἦθος του, εἶχε διασφαλίσει τὴν εὐαισθησία του, χάρις στὴν συνεχῆ καὶ ἀδιάκοπη ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ἐξαιρετικοῦ κύκλων σοφῶν ἑλληνιστῶν γύρω του· ὡς αὐτοκράτωρ, καὶ στὶς ἐκστρατεῖες του ἀκόμη, εἶχε ἐπαρκῆ κύκλο, «καθαρᾶς ὁμιλίας καὶ ἐντεύξεως»· γνῶριζε ἀπὸ στήθους τὸν Ὅμηρο, τοὺς τραγικοὺς καὶ ὀλόκληρη σχεδὸν τὴν γραμματεία, κι ἀπ' τοὺς λόγους του μᾶς ἔχουν σωθεῖ πάρα πολλὰ ἀποσπάσματα χαμένων ἔργων. Ὅταν αὐτὰ ἀναγνωρίζονται, ὡς ὑπόδειγμα ἀσκήσεως τοῦ ἐλευθέρου ἦθους, τὸν τέταρτο μ.Χ. αἰῶνα, μὲ τὴν ἰσοπέδωση τῶν πάντων στὴν σύγκρουση τῶν μεγάλων αἱρέσεων κατὰ τὴν αὐγὴ τοῦ Μεσαίωonos, πολὺ περισσότερο ἰσχύουν στὶς μέρες μας· ἡ ἐξαχρείωση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, ὡς συνειδητὴ καὶ συστηματικὴ προσπάθεια ἀπ' τὶς σοσιαλιστικὲς κυβερνήσεις, θυμίζουν σὲ ὅλα τοὺς τὴν ἀντίστοιχη μεθόδευση κατὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπ' τὸν καχύπτοτο ἐξάδελφό του. Εἶχανε ἰσοπεδωθεῖ τὰ πάντα τότε στὴν αὐτοκρατορία καὶ ἀπέμειναν στὶς μεγάλες πόλεις ὡς μοναδικὴ ἀντίσταση, μετὰ τὸν θάνατο ἢ τὴν δολοφονία τοῦ αὐτοκράτορος, οἱ λόγιοι, οἱ σοφιστὲς, ὅπως ὁ Λιβάνιος, ἀλλὰ καὶ οἱ ρίζες τῆς ἑλληνικῆς παιδεύσεως καὶ πρακτικῆς στὰ ψηλὰ βουνά, στὶς κοινότητες κυρίως τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ὅπως καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς Ὁρθοδοξίας. Ὁ Λιβάνιος τὸ ἐπισημαίνει σαφέστατα,

*εἰ δὴ τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ τῷ γένει τὸν Ἕλληνα κλητέον.*²⁸

Ἀπ' τοὺς λόγους, ἀπ' τὴν ὁμιλία του κρίνεται ὁ Ἕλληνας μᾶλλον καὶ ὄχι ἀπ' τὴν καταγωγή του· οἱ περισσότεροι στὶς ἐπαρχίες τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας μιλοῦσαν ἑλληνικά, ἀλλὰ τύποις, δὲν ἐξέφραζαν οὐσία τὸ ἐλεύθερο ἦθος τῶν Ἑλλήνων, εἶχαν ἐξαχρειωθεῖ ὡς χαρακτῆρες καὶ ὡς λόγος.

Ἡ περιδιάβασις εἰς τὴν ἀπαρχὴν τοῦ Μεσαίωonos ἀποβλέπει στὴν ἀνάδειξη τῶν ἴδιων χαρακτηριστικῶν καὶ στὴν σημερινὴ ἐποχὴ, ἀλλὰ ἀπὸ ἀντίθετη διαδρομὴ· ἡ ἄμυνα τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, ὡς ἐνιαίας ἐκφράσεως, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, προῆλθε ἐκ τῶν ἄνω στὶς πόλεις μὲ τὸν Ἰουλιανὸ καὶ τοὺς σοφιστὲς -ἀλλὰ ταυτοχρόνως ὑπῆρχαν καὶ οἱ κοινότητες ὡς ἀπόρθητο ὄχυρό-, στοὺς ὁποίους κατατάσσονται μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια καὶ οἱ Καππαδόκες καὶ ἄλλοι πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ὡς καθιερώσαντες τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ· τότε ἦταν συνεχῆς ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου μὲ τὸν Λιβάνιο, ἀναγνωρισμένο πιστὸ τῆς

²⁸ Λιβανίου, «Ἀντιοχικός», παρ. 184, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἀπ' τὸν ἐφησυχασμὸ στὶς διομολογήσεις», σελ. 35, κ. ἐ.

ἀρχαίας θρησκείας, ἀλλὰ καὶ χαρακτηρίζει τὸν ἱεράρχη ἢ ὁμιλία του, «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων», ἐνῶ καὶ ἡ γνωστὴ φράση, «Ἴδου σοὶ καὶ ἕτερος ἦκει Καππαδόκης...», προέρχεται ἀπ’ τὶς ἐπιστολές του πρὸς τὸν σοφιστὴ, ὅταν τοῦ ἔστειλε γνωστούς του νεαροὺς γιὰ μαθητές· στὶς μέρες μας ἡ γλῶσσα τοῦ ἀπλοῦ κόσμου, ἡ λαλιά του, ἀποτελεῖ τὸ ὄχυρὸ τῆς ἑλληνικῆς, δηλαδὴ στὴν καθημερινότητά μας καὶ μὲ τὰ παραμύθια τῆς γαλιᾶς ἀμύνεται ἡ γλῶσσα, ὡς γνήσια συνέχεια τῆς παραδόσεως τῶν κοινοτήτων. Τὸ βλέπουμε στὶς συζητήσεις μας, ὅταν σὲ σύγκριση μὲ τὴν δεκαετία τοῦ ’80 ὁ Ἕλληνας λογιωπατίζει, ἐνῶ δὲν ἀποδέχθηκε ποτὲ τὶς προσπάθειες ἀφελλισμοῦ, ὅπως μὲ τὸ τροπικὸ ἐπίρρημα ἄμεσα, ἀντὶ τοῦ χρονικοῦ ἀμέσως, στὶς κρίσιμες λέξεις τῆς ζωῆς του· τὶς ἄφησε στοὺς ἀριστεροὺς πολιτικούς, ὡς ἀποκλειστικὴ ἰδιοκτησία τους.²⁹ Ἡ καθημερινότης κρίνει τὸ ἦθος μας καὶ τὴν ἐπιβίωσή μας· ἡ εὐαισθησία τους στὰ ἀπλᾶ πράγματα καὶ στὰ τρέχοντα ὅπλισε τοὺς Ἕλληνες καὶ ἀπέρριψαν τὴν πιὸ μεθοδευμένη ἐπιχείρηση ἀλλοιώσεως τῆς γλώσσης ἐνὸς λαοῦ στὴν ἱστορία.

Τὸ πρόβλημα στὴν ἐποχὴ μας ἔχει περισσότερες παραμέτρους· οἱ ρίζες του ἀνάγονται στὴν κίνηση τῶν δημοτικιστῶν ἀπ’ τὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ καὶ μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐννάτου αἰῶνος, μετὰ τὴν δημοσίευση τοῦ βιβλίου, «Τὸ ταξίδι μου» τοῦ Γιάννη Ψυχάρη, τὸ 1886· ἡ διαμάχη μεταξὺ καθαρουόσης καὶ δημοτικῆς μᾶς ἐνδιαφέρει, ὄχι ἀπὸ πλευρᾶς ἐξελιξέως τῆς ἑλληνικῆς, ὅσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ τοῦ ἦθους τῶν ἀνθρώπων τῆς μιᾶς καὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς. Δύο πράγματα ἐνδιαφέρουν, διότι οἱ ἄλλες πτυχές ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἐπαρκῶς εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς»· ἡ ἐλάχιστη ἐντριβὴ τῶν δημοτικιστῶν στὴν ἐξελίξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἡ σύνδεση τοῦ ἀγῶνος των μὲ τὶς ἰδεολογικὲς ἐξαρτήσεις τους, καθὼς ἀλληλένδετα εἶναι τὰ δύο, ὅπως ἰδεολογικὲς ἐξαρτήσεις εἶχαν καὶ οἱ καθαρουσιάνοι· ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης δίδει τὴν ἀπάντησι: «Εἰς τὴν πατρίδα μου τὸ χωράφι προφέρεται τὸν χουράφ’ (νομίζω νὰ παρετήρησα ὅτι οἱ φθόγγοι Ι καὶ ΟΥ συγκόπτονται ἐὰν ἦσαν ἐξ ἀρχῆς ι και ου, ἀλλὰ μόνον τρέπονται ἐὰν ἦσαν ἀρχῆθεν ε καὶ ο)· ἀλλ’ εἰς τὰ χωρία τοῦ Πηλίου, μᾶλλον προηγμένα εἰς τὴν γλωσσικὴν ἐξέλιξιν, προφέρεται τὸν χ’ράφ’. Ἴδου λοιπόν, στάρ, κθάρ, χράφ. Οὕτω θὰ ἔπρεπε νὰ γράφεται ἡ γλῶσσα».³⁰ Θὰ μπορούσε νὰ προσθέσει καὶ ἄλλες λέξεις τῆς καθημερινότητος, ὅπως τὶς ζήσαμε μικροὶ στὰ χωριά μας καὶ τὶς χρησιμοποιοῦν ἀκόμη καὶ τώρα, ἀλ’γ’, (ἄλογο), γ’μάρ’, (γουμάρι), μ’λάρ’, (μουλάρη), βόδ’, (βόδι), πράτ’, (πρόβατο) ,

²⁹ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν», «Ἀπ’ τὸν ἐφησυχασμὸ στὶς διομολογήσεις», σελ. 9, κ.έ., «Ἀπ’ τὴν μουσικὴν στὴ γραμματικὴ», σελ. 11, κ.έ. καὶ «Τιμαρίων», «Στείλον ἡμῖν, ὦ τᾶν...», «στεῖλε μας, παλιόφιλε», κεφ. 46, στ. 1157, καὶ Μ. Βασιλείου, ἐπιστολὴ 133.

³⁰ Ἀλ. Παπαδιαμάντη, «Γλῶσσα καὶ κοινωνία», «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ», «Ὁ ἐθνικὸς χορὸς καὶ ἡ μουσικὴ», 1907.

σ'μάρ', (σαμάρι), ἡ Γιάν'ς, (ὁ Γιάννης), ἡ Μήτσο'ς, (ὁ Μήτσος) τὸ ἢ ψιλούμενον, ἐπειδὴ δὲν ἔχει δασεῖα ἢ αἰολική, καὶ κατὰ μετατροπὴ τοῦ ὁ σὲ οὐ καὶ μετὰ σὲ ἦ, Θεριστής, Αλωνάρης, αὐτὴ εἶναι ἡ γνήσια δημοτικὴ κι ὄχι τὸ ἄμεσα καὶ τὸ Ἰούνης καὶ Ἰούλης· τὴν ἐσωτερικὴ δουλικότητά τους ἐκπέμπουν οἱ δημοτικιστὲς καὶ τίποτε ἄλλο. Δὲν κατέγραψαν, παρὰ μόνον ἀνεπαρκεῖς κι ἐλάχιστες παρατηρήσεις, τὸ πῶς ὀμιλεῖται ἡ ἑλληνικὴ στὶς ἐπαρχίες τῆς καὶ τὸ πῶς ἐξελίχθηκε στὴν διάρκειά τῆς ἱστορίας ἀπ' τὶς τέσσερες ἀρχικὲς διαλέκτους, δωρικὴ, αἰολικὴ, ἰωνικὴ καὶ ἀττικὴ, μὲ τὴν προσθήκη τῆς κοινῆς μετὰ τοὺς ἀλεξανδρινούς χρόνους, ἀλλὰ χωρὶς τὴν οὐσιαστικὴν διείδυση αὐτῆς στὶς ἑλλαδικὲς περιοχάς· ὅλοι οἱ γραμματικοὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι ἀπ' τὸν τέταρτο αἰῶνα καὶ στὴ συνέχεια στοὺς ἀλεξανδρινούς χρόνους, στὸ Βυζάντιο, στὴν Τουρκοκρατία καὶ στὸν δέκατο ἔννατο αἰῶνα μελέτησαν συστηματικὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ὅπως εἶναι τοὺς τελευταίους, ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς, ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, ὁ Γεώργιος Χατζηδάκις, ὁ Ἀχιλλεὺς Τζάρτζανος, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μόνον λίγους, ἀλλὰ οἱ δημοτικιστὲς παρέμειναν προσηλωμένοι στὶς ἐπιστημονικὲς θεωρίες τῆς Ἐσπερίας καὶ τῶν Παρισίων ἀρχικῶς, ἐμβαπτισμένους εἰς τὴν ἐπιταγὴν τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης, τοῦ ὀρθολογισμοῦ...

Ἡ ἀναφορὰ στὸν μεγάλο διηγηματογράφου ἔχει σημασία, διότι ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ὡς ὁ κύριος ἐκφραστὴς τῆς ἠθογραφίας τῆς ἐποχῆς του, καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσουμε βαθύτερα τὴν πραγματικὴ προσέγγιση τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος στὴν νεώτερη Ἑλλάδα. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, γράφει ὁ κοσμοκαλόγερος: «Τὴν δημοτικὴν ποῦ τὴν εἶδεν, ποῦ τὴν ἔμαθε, ποῦ τὴν ἐσπούδασεν ὁ Ψυχάρης; Αὐτὸς εἶναι Χῖος, σχεδὸν ξένος, ἀριστοκράτης Φαναριώτης ἐπιχειρῶν μὲ ἐν στρεβλωτικὸν ἰδίωμα νὰ ἐπιβληθῆ ὡς δημιουργὸς καὶ διδάσκαλος ὀλοκλήρου ἔθνους. Ὅχι! αἱ γλώσσαι δὲν ἐπιβάλλονται οὕτω εἰς τὰ καλὰ καθούμενα διὰ τῶν ἀτόμων εἰς τοὺς λαούς».³¹ Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς διατήρησε ζωντανὴ τὴν γλῶσσα του, μὲ τὶς διαλέκτους του κατὰ περιοχάς, τὴν αἰολοδωτικὴ, τὴν ἰωνικὴ, τὴν ἀττικὴ, τὴν κριτικὴ καὶ τὴν κυπριακὴ, παραλλαγές τῆς δωρικῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν μουσικὴ, ἄρρηκτα συνδεδεμένες μὲ τὴν ὄρχηση καὶ τὸν χορὸ, γνήσια συνέχεια τῆς ἀρχαιοελληνικῆς.

³¹ Ζήσιμου Λορεντζάτου, «Μελέτες», σελ. 174, «Γαλαξίας», Ἀθήνα, 1967, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Τὸ λατινικὸ ἀλφάβητο».

Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν γραμματικῶν εἶναι ὅτι ἦταν ἐνσωματωμένοι στὴν καθημερινή ζωὴ τῶν Ἑλλήνων, ζοῦσαν τὰ προβλήματά τους, σχεδὸν ὅλοι τους· ἔδειχναν τὴν ἀνησυχία τους γιὰ τὴν καταγραφή τῆς ζωντανῆς γλώσσης τῆς ἐποχῆς τους, ἀλλὰ καὶ παρατηροῦσαν ὅτι ὑστεροῦσε ἀρκετὰ ἡ κοινωμία τους στὴν πολιτικὴ εὐαισθησία, ὅτι ἔτεινε πρὸς τὸ μὴ ἀναίσθητον τουλάχιστον· ἡ προσφυγὴ στὴν ἀττικὴ διάλεκτο ὡς ἐπισήμου γλώσσης ἐκκινουσε ἀπ' τὴν πίστη, ὅτι μόνο μὲ τὴν ζωντανὴ χρήση τῆς θὰ μπορούσαν νὰ ἀνακτήσουν τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τὴν δημοκρατία ὡς πολιτικὸ σύστημα καὶ στὴν ἐποχὴ τους· ἀντιμετώπιζαν μὲ δέος καὶ μὲ σεβασμὸ τὴν ἄμεσο δημοκρατία καὶ τοὺς προγόνους μας. «Τὸ δέος μετετρέπετο σταδιακῶς εἰς σεβασμὸν καὶ ἱερὰν προσέγγισιν, διότι ἀντιλαμβάνονταν ὅλοι ὅτι κάτι τοὺς ἔλειπε διὰ τὴν εἰς βάθος καὶ μὲ τὴν πολιτικὴ τους διάσταση κατανόηση τῶν κειμένων· τοὺς ἔλειπε ἡ αἰσθησις τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, διότι ὅλα σχεδὸν εἶχαν ἐκφρασθεῖ ὡς λόγος ζωντανός, προφορικός, μὲ τὸν ἀντίλογο ἄμεσο καὶ οὐσιαστικό. Ὁ ἀντίλογος ἔλειπε, ὁ ζωντανὸς διάλογος, ὁ ὁποῖος παραχώρησε τὴ θέση του στὸ δέος καὶ στὸ σεβασμὸ· ἡ ἀποδοχὴ τοῦ λόγου τῆς Ἀγορᾶς ὡς τοῦ μοναδικοῦ λόγου ἦταν τὸ ζητούμενο, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀπρόσιτο στίς μέρες τους· ἐξέπεσαν στὴν ἐξάρτηση, καθὼς γνώριζαν ὅτι ἀδυνατοῦν ἐπανελθεῖν στὴν ἐποχὴ τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς ἰσοτιμίας ὄλων στὸ διάλογο, ἀκόμη καὶ μὲ τοὺς ἄρχοντες - ἐπειδὴ οἱ ἄρχοντες στὴν ἐποχὴ τους ἦταν βασιλεῖς ἢ καὶ αὐτοκράτορες ἀργότερα-, ὁπότε αἰσθάνθηκαν, καὶ τὸ πίστεψαν ὅτι μόνο ὅταν ἀποδεχθοῦν τὸν ἀττικίζοντα λόγο ὡς ἀνώτερο καὶ σεβαστὸ λόγο δύνανται προσεγγίσει δημιουργικώτερα αὐτόν. Ἀπ' τὴν στιγμή αὕτη ὁ Λόγος ἔγινε ἀποδεκτὸς καὶ καθιέρωθηκε ὡς ὁ λόγος τῆς παιδεύσεώς τους· ὁ προφορικός λόγος, ἀποσύρθηκε σταδιακὰ ἀπ' τὴν διανόηση κι ἔμεινε ἀντικείμενο ὅσων εἶχαν τὴ δυνατότητα, ὅπως κι ἂν τὴν εἶχαν, προσεγγίσει αὐτόν μὲ τοὺς μουσικούς του ῥυθμούς».³²

Ἡ ἴδια διαδικασία, ἀλλὰ ἀπὸ ἀντίστροφη διαδρομὴ, ἐπαναλαμβάνεται μὲ τοὺς δημοτικιστὲς· ἀναζητοῦν τὸν Λόγο, τὸν ὀρθὸ λόγο, στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν ἐπιστήμη, ὅπως αὕτη παρουσιάζεται ὡς ἄνωθεν σοφία· ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια λογικὴ μὲ τοὺς ἀττικίζοντες καὶ τοὺς καθαρευουσιάνους, ἀλλὰ μὲ ἀπόλυτη τὴν ἐξάρτησή τους ἀπ' τὰ φῶτα τῆς Ἑσπερίας, ὄχι ἀπ' τὸν ἐλληνικὸ λόγο. Ἡ ἐξάρτηση αὕτη ἔχει ἄμεση ἀντανάκλαση στὸ ἦθος τους, καθιστώντας τους ὑποτακτικούς στὴν νοοτροπία, χωρὶς καμμία εὐαισθησία στίς ρίζες τους, στὸν περίγυρό τους, στὴν καθημερινότητα τῆς ἐποχῆς τους, ὅπως κάνουν καὶ στίς φιλοσοφικὲς σχολὲς ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνος, «ὁ πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπός ἐστιν ἢ τί ἄλλο θρέμμα»· ἔτσι μὲ τοὺς δημοτικιστὲς, ἀλλὰ καὶ τοὺς καθαρευουσιάνους, τὰ χωριὰ κι οἱ γειτονιὲς τῶν Ἀθηνῶν δὲν ὑπάρχουν,

³² «Ἀπ' τὴν μουσικὴ στὴ γραμματικὴ», σελ. 17, κ.έ. καὶ σελ. 12, κ.έ.

δὲν κατοικοῦνται ἀπὸ ἀνθρώπους, οἱ κάτοικοί τους δὲν συνομιλοῦν, δὲν τραγωδοῦν, δὲν μαλώνουν οἱ γυναῖκες στοὺς δρόμους, δὲν ἐρωτεύονται οἱ νέοι, δὲν κάνουν καντάδες στὶς ὥραϊες νεαρές, δὲν ἀντιδικοῦν στὰ καφενεῖα καὶ στὶς πλατεῖες, δὲν βρίζονται ὅταν θυμώνουν, αὐτὰ εἶναι ἀνύπαρκτα στὴν προβληματική τους· περισσότερο ὅμως μετράει ἡ ἀγνοία τῆς ἐπιδράσεως ὅλων αὐτῶν στὸ ἦθος τῶν κατοίκων, στὴν εὐαισθησία τους. Ἔτσι ἀδυνατοῦν νὰ καταγράψουν τὸν τρέχοντα λόγον τῶν χωριῶν καὶ τῶν συνοικιῶν, δὲν γνωρίζουν ὅτι τὸ ἐπίθετο *πονηρός*, προφέρεται στὰ χωριά τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, *πόνηρος*, τὸ *μοχθηρός*, *μόχθηρος*, τὸ *μόνος*, *μόναχος*, τὸ *βδελυρός*, *βδέλυρος*, ἀλλὰ τὰ κατέγραψε αὐτὰ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος καὶ ἐρμήνευσε τὸ φαινόμενο· «προπαροξυντικοὶ γάρ εἰσιν οἱ Αἰολεῖς ἐν πολλοῖς, ὡς δηλοῖ καὶ τὸ δύνατος, παρ' αὐτοῖς προπαροξυνόμενον καὶ ἄλλα μύρια... ὅτι δὲ διάφορα καὶ ἄλλα οἱ Ἀττικοὶ παρὰ τὴν ἀνάλογον συνήθειαν τονοῦσι, δηλον ἐκ τοῦ τροπαῖον, ὃ κοινῶς τρόπαιον λέγεται, καὶ ἐκ τοῦ ἐτοῖμον καὶ ἐρῆμον, καὶ ἐκ τοῦ ὁμοῖος, τὸ γὰρ κοινὸν ὁμοῖος, ἐν προπερισπάσει. οἱ δ' αὐτοὶ καὶ βδέλυρος λέγουσι καὶ πόνηρος καὶ μόχθηρος ἔξω ἀναλογίας»³³ μᾶλλον ἀπ' τὴν αἰολικὴ πῆραν κι αὐτοὶ τὴν προφορὰ αὐτῶν τῶν λέξεων. Ὁ σοφὸς καὶ μέγας ἑλληνιστὴς ἀττικίζει μὲν, ἀλλὰ καὶ μελετᾷ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴν πορεία της μέχρι τὴν ἐποχὴ του στὶς διάφορες περιοχές, μὲ σαφέστατη ἀναφορὰ στοὺς γραμματικούς καὶ μουσικούς ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ἡ ἀποκοπὴ τῶν δημοτικιστῶν ἀπ' τὶς ἑλληνικὲς ρίζες ἔχει ἄμεσες ἐπιπτώσεις στὴν νοοτροπία τους, ὄχι μόνο στὴν προσωπικὴ τους στάση, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀποπνεύουσα ἀντίληψη πρὸς τοὺς ὀπαδούς τους, στὴν ἀπόλυτη προσήλωσή τους πρὸς τὴν ἐξ Ἑσπερίας σοφία. Ἐξηφανίσθη ἡ ἑλληνικὴ γλωσσολογία πρὸς δόξαν τῆς δυτικῆς...

Ὁ Πλούταρχος ἐπιμένει στὴν παρουσίαση τοῦ ἦθους τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ στὴν εὐαισθησία τῶν πολιτῶν της, ἐνῶ γνωρίζει ὅτι αὐτὰ ἦταν ἄγνωστα στὴν Ρώμη καὶ στὶς περισσότερες ἐπαρχίες της στὶς μέρες του· ἀφήνει ὅμως νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι τὰ συνάντησε στὴν καθημερινότητα πολλῶν Ἑλλήνων τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, τῶν ψηλῶν βουνῶν, τῶν νησιῶν καὶ τῶν ἀπομονωμένων περιοχῶν, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει ὁ Φιλόστρατος· ἄλλωστε μόνο ἓνας αἰώνας χωρίζει τὸν Ἡρώδη τὸν Ἀττικό, ὅταν συζητοῦσαν γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς ἑλληνικῆς, ἀπ' τὸν ἴδιο, καὶ ὅταν τὸ ἀναγνώριζαν ὡς γεγονὸς ὅτι, «ἡ μεσογαία τῆς Ἀττικῆς ἀγαθὸν διδασκαλεῖον ἀνδρὶ βουλομένῳ διαλέγεσθαι... ἄμικτος δὲ βαρβάρους οὔσα ὑγιαίνει αὐτοῖς ἢ φωνὴ καὶ ἢ γλῶττα τὴν ἄκραν Ἀτθίδα ἀποψάλλει».³⁴ Ἦταν θέμα ἐπικοινωνίας ἢ μᾶλλον αὐτοπροστασίας ἀπέναντι στὴν ἰσοπέδωση τῆς αὐτοκρατορίας· οὐδεμία σύγκριση μὲ τὴν στάση τῶν δημοτικιστῶν τοὺς προηγούμενους αἰῶνες μας. Ἡ μίμηση καὶ ἡ

³³ Ἀρχιεπισκόπου Εὐσταθίου, ὁ.ἀ., ῥαψωδία, Α', στ. 176, (75,38), ῥαψωδία, Β', στ. 764, (341,11-14)

³⁴ Φιλοστράτου, «Βίοι τῶν σοφιστῶν», κεφ. 553, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 44 καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος, σελ. 34, κ.έ.

δουλικότης ἀπέναντι σὲ ὅ,τι ἐρχόταν ἀπ' τὴν Εὐρώπη, κι ἀπ' τὴν Ἀμερικὴ μεταπολεμικά, ἦταν τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς νοοτροπίας τῶν σπουδαγμένων, διότι ὁ ἀπλὸς κόσμος διατήρησε ζωντανές τὶς ρίζες του κι αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπ' τὴν δημοτικὴ, τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ τὴν λαϊκὴ μουσικὴ, ἀλλὰ κι ἀπ' τοὺς δημοτικούς καὶ λαϊκοὺς χορούς· παρὰ τὸν καταγιισμό τῆς χολλυγουντιανῆς προπαγάνδας καὶ τὴν ἐνεργὸ ὑποστήριξη τῶν σοσιαλιστικῶν κυβερνήσεων, μὲ διευκολύνσεις πρὸς τὴν ἀμερικανικὴ μουσικὴ, ἡ νεολαία δὲν ἔχει ἐνδώσει, ἢ μᾶλλον τὴν ἔχει ἀποδεχθεῖ στὸν ἐλάχιστο βαθμὸ. Εἴμαστε ἡ χώρα μὲ τὴν μικρότερη διείσδυση τῆς στὴν Δύση, ἐνῶ στὰ χωριὰ καὶ στὶς συνοικίες, ἀλλὰ καὶ στὰ ὄρεινὰ περισσότερο καὶ στὰ νησιά, τιμοῦμε δεόντως τὴν δημοτικὴ παράδοση, τὸν *Αὔγουστο* κυρίως, γέροι καὶ νέοι καὶ ἰδιαίτερος τῆς *Παναγίας*· δεύτερο χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ *έορτή* τῶν ἐρωτευμένων, ἢ *τηλεόραση* προβάλλει κατὰ κόρον τὸν *Ἅγιο Βαλεντῖνο*, ἀλλὰ ὁ κόσμος τιμᾷ τὴν *Τσικνοπέμπτη*, τὸ τσικνίζει δεόντως καὶ μοσχοβολάει ὀλόκληρος...

Οἱ ἀναζητήσεις εἰς τὸν Πλάτωνα μᾶς ὀδηγοῦν εἰς μίαν ἄλλην ἀτραπὸν διὰ τὴν διερεύνησιν τῆς ἐπιβίωσης εἰς τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τῆς εὐαισθησίας εἰς τὴν καθημερινότητά μας, ὡς συναδούσης πρὸς τὸν λόγον, τὸ μέλος, τὴν ἀρμονίαν καὶ τὸν ῥυθμόν· ἀνάγεται στὴν *διασταλτικὴ ἀντίληψη* τῆς ζωῆς, στὸν *ἐξωστρεφῆ ἄνθρωπο*. Ἐπιστρέφουμε στὸν *Γοργία*, ἀπ' τὸν ὁποῖο ἔχουμε ἀντλήσει τὴν προβληματικὴ μας· ὁ Πλάτων στὸν ὁμώνυμο διάλογο ἀναφέρει: «*Ἐγὼ γὰρ δὴ οἶμαι καὶ ἐμὲ καὶ σὲ καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι κάκιον ἡγεῖσθαι καὶ τὸ μὴ δίδοναι δίκην τοῦ δίδοναι*».³⁵ Ὁ Σωκράτης ἀπευθύνεται πρὸς τὸν *Πῶλο*, ἀπ' τὸν *Ἀκράγαντα*: «*διότι ἐγὼ ἰσχυρίζομαι λοιπὸν ὅτι καὶ ἐγὼ καὶ σὺ καὶ οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι πιστεύουμε ὅτι εἶναι χειρότερο τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι καὶ τὸ νὰ μὴν λογοδοτεῖ κανεὶς τοῦ νὰ λογοδοτεῖ*». Αὐτὴ ἦταν ἡ κοινὴ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἄμεσο δημοκρατία· ἡ *λογοδοσία*, τὸ δίκην δίδοναι, γιὰ τὰ πεπραγμένα ὄσων ἄσκησαν τὴν ἐξουσία πρωτίστως καὶ ὄσων διέπραξαν ἀδικήματα εἶναι ἐπιβεβλημένη· ἡ ἔμφασις δίδεται στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ἐκάστου, στὴν διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς του ἀντιλήψεως καὶ ὄχι στὸ ἀποτέλεσμά της.

Στὴν ἄμεσο δημοκρατία δὲν ὑπῆρχε πρόνοια προστασίας τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ὅπως στὴν νεώτερη ἐποχὴ, ἀναγνωρίζονταν μόνον πολιτικὰ δικαιώματα στοὺς θεσμούς τους. Ἄλλωστε τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα ἀποτελοῦν μέσον προστασίας τοῦ ἀτόμου, ἀπέναντι στὶς *καταχρήσεις* τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ ἐμφανίσθηκαν ὡς ἄμυνα τῶν πολιτῶν ἀπέναντι στὴν *βασιλεία*, ἡ ὁποία σταδιακὰ παραχωροῦσε τὴν ἐξουσία τῆς στὸν λαό· ὡς μέσον ἀμύνης καθιερώθηκαν ἐναντίον τῆς αὐταρχικῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία πάντα εὑρίσκει τρόπους γιὰ *καταδολίευση* τῶν *παραχωρήσεων* τῆς στὰ δημοκρατικὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν.

³⁵ Πλάτωνος, «Γοργίας», 474β.

στην Ελλάδα, με την ανατροπή της τυραννίας, ή εξουσία περνούσε στον λαό, που την άσκούσε στην Βουλή και στην έκκλησία του δήμου, επομένως δεν υπήρχε ανάγκη προστασίας ατομικών δικαιωμάτων. Φυσικά ενδιέφερε ή αποκατάσταση των άδικων εκ μέρους της πολιτείας προς τους άδικηθέντες, αλλά αυτό δεν σήμανε επίδειξη άνοχής ή παραβλέψεως των άδικούντων· ο Θουκυδίδης το έχει ύπογραμμίσει καθαρά, στις δίκες του σκανδάλου των Ερμοκοπιδών και της λιποταξίας του Άλκιβιάδου στην Σπάρτη: «Κάν τούτω οί μέν παθόντες άδηλον ήν ει άδίκως έτιμώρητο, ή μέντοι άλλη πόλις εν τῷ παρόντι περιφανῶς ώφέλητο».³⁶ Είχαν γίνει πολλές συλλήψεις και δίκες, με αρκετές καταδικές σε θάνατο, αλλά ποτέ δεν βρέθηκαν οί πραγματικοί ένοχοι, ενῶ καταδικάσθηκαν και πολλοί άθῶοι· ο ιστορικός και φιλόσοφος καταλήγει στο συμπέρασμα: «Και στην ύπόθεση αυτή οί καταδικασμένοι, είναι άδηλον τὸ εἶναι άδίκως έτιμωρήθησαν, αλλά όλόκληρη ή πόλις κατά την περίοδο εκείνη άσφαλῶς ώφελήθη».

Γιατί ώφελήθη; Διότι ή λογοδοσία έτηρήθη, όπως την προέβλεπαν οί θεσμοί, τὸ Σύνταγμα στην δική μας όρολογία· άλλωστε και ο Μιλτιάδης καταδικάσθηκε και ο Θεμιστοκλῆς και ο Περικλῆς, ενῶ ίσχυε και ο θεσμός του όστρακισμού, όπως και ότι καμπή στην έλεύθερη πολιτική πρακτική τους άπετέλεσε ή έγκατάλειψη του όστρακισμού τὸ 419 π.Χ, όταν, αντί για τὸν Άλκιβιάδη ή τὸν Νικία, προτίμησαν τὸν Υπέρβολο, «μοχθηρὸν άνθρωπον», γνωστὰ αυτά.³⁷ Οί Αθηναίοι επέδειξαν την εύαισθησία τους για τὸν σεβασμὸ των δημοκρατικῶν θεσμῶν, των πολιτικῶν δικαιωμάτων, διότι δεν νοούταν άσκησις της εξουσίας, χωρὶς λογοδοσία μετὰ την όλοκλήρωσή της· στην νεώτερη εποχή δίδεται βαρύτητα στην ίκανοποίηση των πληγέντων, των άδικηθέντων, εἴτω κι αν δεν γίνεται σοφώτερος ο άδικηθείς, ή μάλλον όπωσδήποτε εἶναι όλιγώτερον σοφός, ή δικαιότερος, ο καταπιεζόμενος, παραλλάσσοντας τὸν Γοργία, όπως φαίνεται κι απ' τὸ γεγονός ότι προβάλλονται ως ήρωες τὰ θύματα, οί μάρτυρες, όπως στην χριστιανική και σε όλες τις μονοθεϊστικές θρησκεῖες, άλλη μία πτυχή της μεταπλάσεως του θρησκευτικού συναισθήματος. Η πολιτική εύαισθησία όμως χάνεται και επικρατεῖ τὸ αναίσθητον, με την γνωστή νοοτροπία, «πλήρωσε και γλύτωσε», δηλαδή εννοούμε ότι κρατάει τὰ προϊόντα της άπάτης του και ύπερηφανεύεται μάλιστα γι' αυτό· προέκταση αυτών εἶναι ή έννοια της αυτοκριτικής, συνέχεια της έξομολόγησεως και της ψυχανάλυσεως. Η λογοδοσία χάνεται με την πρακτική αυτή.³⁸ ο ενεργὸς πολίτης κρίνεται και διατηρεῖ την άυτονομία του με την λογοδοσία του και μόνο.

³⁶ Θουκυδίδου, αυτόθι, βιβλ., Στ', κεφ. ξ, παρ. 5.

³⁷ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τὰ ιδεολογικά δεσμά», σελ. 245, εκδόσεις «Οδυσσεάς», έξαντληθέν.

³⁸ Όρα, εις τὰς «ανάλυσεις» «Του Έμμελου», «Νόμους τὰς φῶδας ήμιν γεγονέναι», σελ. 42, κ. έ., και «Ο λόγος του Οιδίποδος», σελ. 14, κ. έ.

Ἡ μετατόπιση τοῦ πολιτικοῦ βάρους ἀπ' τὸν ἀδικοῦντα εἰς τὸν ἀδικούμενο ἐμφανίζεται μὲ τὴν παρακμὴ τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ τὴν μετάβαση ἀπ' τὸν προφορικὸ στὸν γραπτὸ πολιτισμὸ· ταυτοχρόνως σχεδὸν ἔχουμε καὶ τὴν ἐμφάνιση τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, κοινὴ ἦταν ἡ πορεία τους. Τὸ κριτήριον εἶναι πλέον, τὸ τί εἶπε ὁ καθένας καὶ ἡ μεταφορὰ τοῦ λόγου του στοὺς ἄλλους· ὄχι ἡ ταύτιση τὴν ἴδια στιγμή τοῦ λόγου του μὲ τὸν πολίτη, ὄχι τὸ τί ἔκανε, ἀλλὰ οἱ ἰδέες του μετροῦσαν, ὄχι οἱ πράξεις του, ὄχι τὸ ἦθος του, ἀλλὰ ὁ ἀπρόσωπος λόγος του. Στὴν ἄμεση δημοκρατία μετράει ἡ προσωπικὴ παρουσία ἐκάστου καὶ ἡ ἄμεση ἐκφορὰ τοῦ λόγου του, τοῦ ἐμμελοῦς λόγου, ὅταν ὁ ἐμμελῆς λόγος ἐκλείψει χάνεται ἡ πολιτικὴ εὐαισθησία: «ἴστε γὰρ ὅτι τῶν Πλάτωνος διαλόγων διηγηματικοὶ τινὲς εἰσιν οἱ δὲ δραματικοί· τούτων οὖν τῶν δραματικῶν τοὺς ἐλαφροτάτους ἐκδιδάσκονται παῖδες ὥστ' ἀπὸ στόματος λέγειν· πρόσεστι δ' ὑπόκρισις πρέπουσα τῷ ἦθει τῶν ὑποκειμένων προσώπων καὶ φωνῆς πλᾶσμα καὶ σχῆμα καὶ διαθέσεις ἐπόμεναι τοῖς λεγομένοις. ταῦθ' οἱ μὲν αὐστηροὶ καὶ χαρίεντες ἠγάπησαν ὑπερφυῶς, οἱ δ' ἄνανδροι καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ' ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν, οὓς φησιν Ἀριστόξενος χολῆν ἐμεῖν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν, ἐξέβαλλον· καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἄν, εἰ τὸ πάμπαν ἐκβαλοῦσιν· ἐπικρατεῖ γὰρ ἡ θηλύτης».³⁹

Εἰς τὰ «Συμποσιακά» του, καὶ στὸ ἕβδομο βιβλίον καὶ ὄγδο πρόβλημα, «Τίσι μάλιστα χρηστέον ἀκροάμασι παρά δεῖπνον;» ἐξετάζει τίς σχέσεις τῆς μουσικῆς μὲ τὸ ἦθος ὁ Πλούταρχος. «Διότι γνωρίζετε ὅτι ἀπ' τοὺς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος μερικοὶ εἶναι διηγηματικοὶ καὶ οἱ ἄλλοι δραματικοί· ἀπὸ αὐτοὺς λοιπὸν τοὺς δραματικὸς τοὺς πιὸ εὐκόλους τοὺς διδάσκονται τὰ παιδιά, ὥστε νὰ τοὺς ἀποστηθίζουν. προστίθεται δὲ στοὺς δραματικὸς διαλόγους τοῦ Πλάτωνος καὶ ὑπόκρισις, ῥητόρευσις, ἀπαγγελία, ἐρμηνεία, ἀνάλογη πρὸς τὸ ἦθος τῶν παρουσιαζομένων προσώπων, ἀπόχρωσις τῆς μουσικῆς, πλᾶσμα, ἀρμονικὴ φωνή, καὶ ἐκφορὰ τῶν νοημάτων, σχῆμα, καὶ διαθέσεις, ἀνάλογες πρὸς τὰ λεγόμενα. αὐτὰ οἱ ἔχοντες αὐστηρὸ ἦθος καὶ οἱ διαθέτοντες παιδεία, χρηστοθήθεια, ἠθικὴ ἀγωγή, ἀγχίνοια καὶ κομψότητα ἐκφράσεως, οἱ χαρίεντες δηλαδὴ, ἀγάπησαν ὑπερβολικά, ἀλλὰ οἱ ἄνανδροι καὶ μὲ τρύπιοι τὰ αὐτιά τους, λόγῳ τῆς ἀμουσίας τους καὶ τῆς ἐλλείψεως τῆς αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ, ἐπομένως οἱ ἀπρεπεῖς, ἀγενεῖς καὶ μὲ χαμερπῆ νοοτροπία, δι' ἀπειροκαλίαν, διὰ παντελῆ ἀδυναμία κατανόησεως τοῦ κάλλους, τοὺς ὁποίους λέει ὁ Ἀριστόξενος ὅτι ἐκβάλλουν χολῆν κατὰ τὸν ἐμετόν, ὅταν θὰ ἀκούσουν τὸ ἐναρμόνιο γένος, τὰ ἀποβάλλουν. καὶ δὲν θὰ ἀπορήσω καθόλου, ἐὰν ἀποβληθοῦν οἱ ἴδιοι διὰ παντός· διότι ἐπικρατεῖ ἡ θηλύτης», καταλήγει ὁ Διογενιανός.

³⁹Πλούταρχου, «Συμποσιακά», ἡ', παρ. 1, (711βγ), μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ κεστός ἱμάς», σελ. 41, κ. ἐ., «Ἀπ' τῆ μουσικῆ στὴ γραμματικῆ», σ. 7, κ. ἐ.

Ἔστω κι ἂν δὲν τὸν μνημονεύει ὁ Πλούταρχος, ἀναφέρεται καὶ στὸν Διονύσιο τὸν Κοϊντιλιανό, ἂν καὶ οὔτε ὁ τελευταῖος ἀναφέρεται στὸν Ἀριστόξενο· «παρὰ γὰρ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἐν μουσικῇ τετύχηκε παραδοχῆς, τοῖς δὲ πολλοῖς ἐστὶν ἀδύνατον· ὅθεν ἀπέγνωσαν τινες τὴν κατὰ δῖεσιν μελωδίαν, διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν καὶ παντελῶς ἀμελώδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες».⁴⁰ «Τὸ ἐναρμόνιο γένος τὸ ἀντιλαμβάνονταν μόνο οἱ ἐντροφεῖς περὶ τὴν μουσικὴν παιδείαν, ἀλλὰ γιὰ τοὺς πολλοὺς ἦταν ἀδύνατη ἀκόμη καὶ ἡ κατανόηση τῆς ὑπάρξεώς του· διὰ τοῦτο καὶ ἀπογοητεύθηκαν πλήρως κάποιοι ἐξ αἰτίας τῆς ἐγγενοῦς ἀσθενείας των εἰς τὴν ἔκφρασιν τῆς κατὰ δῖεσιν μελωδίας καὶ ἀποφάνθησαν ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατη ἡ μουσικὴ ἀπόδοση τοῦ διαστήματος». Ἡ εὐαισθησία ἔλειπε ἀπὸ αὐτοὺς, ἀλλὰ μᾶλλον εἶχαν ἀπωλέσει καὶ τὸ μὴ ἀναίσθητον, ἦταν δηλαδὴ πλήρως ἀναίσθητοι· ἐπομένως ἀδυνατοῦν κατανοῆσαι τὴν ἀπάτη τῆς τραγωδίας, μὲ τὴν πολὺ ἀπλοϊκὴ σκέψη τους. Αὐτὴ ἡ διάσταση μᾶς ἐνδιαφέρει στὸ πόνημα, διότι ἡ σχετικὴ μὲ τὴν πολιτικὴ πρακτικὴ ἐξετάζεται σὲ πολλὲς ἄλλες ἀναλύσεις.

Τὸ χάος μεταξὺ τῶν εὐαισθητῶν, χαριέντων, καὶ ἀνάδρων, διατεθρυμμένων τὰ ὦτα, ἀποτελεῖ τὸ κρίσιμο ζήτημα καὶ σήμερα· «οἱ μὲν αὐστηροὶ καὶ χαριέντες ἠγάπησαν ὑπερφῶς, οἱ δ' ἀνάδρωι καὶ διατεθρυμμένοι τὰ ὦτα δ' ἀμουσίαν καὶ ἀπειροκαλίαν, οὓς φησὶν Ἀριστόξενος χολὴν ἐμεῖν ὅταν ἐναρμόνιον ἀκούσωσιν, ἐξέβαλλον· καὶ οὐ θαυμάσαιμ' ἂν, εἰ τὸ πάμπαν ἐκβαλοῦσιν· ἐπικρατεῖ γὰρ ἡ θηλύτης». Τὴν ἴδια πολιτικὴ ἀντίληψη ἐκφράζει ἐπτὰ αἰῶνες μετὰ τὸν Ἀριστόξενο, τέσσερες μετὰ τὸν Πλούταρχο, καὶ ὁ Ἰουλιανός, ὅταν λέει, ὅτι, «αἰσχίον γὰρ εἶναι δοκεῖ μουσικὴν ἐπιτηδεύειν, ἢ πάλαι ποτὲ ἐδόκει τὸ πλουτεῖν ἀδίκως». Στὴν συνέχεια ὁμοῦς εἶναι σαφέστερος, «ἐθεασάμην τοι καὶ τοὺς ὑπὲρ τὸν Ρῆνον βαρβάρους ἄγρια μέλη λέξει πεποιημένα παραπλησίᾳ τοῖς κρωγμοῖς τῶν τραχὺ βοῶντων ὀρνίθων ἄδοντας καὶ εὐφραينوμένους ἐπὶ τοῖς μέλεσιν».⁴¹ Ἐννοεῖ ὁ πρῶτος τῶν Νεοελλήνων, ὅτι οἱ ἀνάδρωι ἔχουν τὴν ἴδια πολιτικὴ πρακτικὴ μὲ τοὺς βαρβάρους Γερμανοὺς τῆς ἐποχῆς τους: «ἔχω παρατηρήσει κάποτε καὶ στοὺς ὑπὲρ τὸν Ρῆνο βαρβάρους ἄγριους ῥυθμοὺς, σὲ λέξεις παραπλήσιες μὲ τοὺς κρωγμοὺς τῶν τραχὺ βοῶντων ὀρνίθων τραγωδῶντες καὶ εὐχαριστούμενοι ἀπ' τὴν μελωδίαν». Καὶ προσθέτει, «εἶναι γὰρ οἶμαι συμβαίνει τοῖς φαύλοις τὴν μουσικὴν λυπηροῖς μὲν τοῖς θεάτροις, σφίσι δ' αὐτοῖς ἠδίστοις». Δηλαδὴ, «διότι αὐτὸ νομίζω συμβαίνει στοὺς φαύλους στὴν μουσικὴ πὺ εἶναι ἀξιολύπητοι μὲν στὰ θεάτρα, ἀλλὰ εὐχαριστημένοι μὲ τὸν ἑαυτὸ τους»· δὲν διέφεραν σὲ τίποτε οἱ ὑπὲρ τὸν Ρῆνον βάρβαροι ἀπὸ τοὺς κυνικοὺς καὶ χαύνους τῆς Ἀντιοχείας, ὅπως καὶ ἀπὸ τοὺς διατεθρυμένους τὰ ὦτα, συνέχεια εἶναι τῶν ἀπραγμόνων καὶ ἀχρείων ἢ τῶν χαυνοπρώκτων τοῦ Ἀριστοφάνους, μὲ τὴν μετεξέλιξή τους σὲ κυνικοὺς καὶ κεκλασμένους τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς.

⁴⁰ Ἀριστείδου Κοϊντιλιανού, «Περὶ μουσικῆς», βιβλ. Α', κεφ. 12j, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Ὁ κεστός ἱμάς», σελ. 40, κ. ἐ., «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 13, κ. ἐ., «Οἱ φαῦλοι τὴν μουσικὴν».

⁴¹ Ἰουλιανού, ἴδιον, 337γ-338α, μετάφραση δική μου, καὶ ἀ., σελ. 17, 20, κ., ἐ..

Ἡ εὐαισθησία ἀπουσιάζει παντελῶς ἀπὸ ὅλους αὐτούς, ὅπως παρατηρεῖ ὁ νεαρός αὐτοκράτωρ, ὅπως κι ἀπ' τὸν βιομηχανικὸ ἄνθρωπο· ἡ αἴσθησις ὅτι δίπλα του ὑπάρχει ζωντανὸ ὄν τουλάχιστον, ἂν ὄχι ἄνθρωπος ἢ πολίτης πολὺ περισσότερο, ἀπουσιάζει πλήρως· δὲν ἀλλάζει καὶ πολὺ τὸ ἦθος τῶν κυνικῶν καὶ ἀρειανῶν τῆς Ἀντιοχείας ἀπ' τοὺς μονοσήμαντους καπιταλιστὲς ἢ κομμουνιστὲς τῆς ἐποχῆς μας, προσηλωμένοι στὸ μέλλον εἶναι ὅλοι τους, ὅπως καὶ οἱ ἀγματολλάδες. Ἡ ἀλλαγὴ ἔρχεται μὲ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση, διότι ὁ ἐργαζόμενος κάθε μορφῆς ὀφείλει ἐκφράσαι τὴν δημιουργικότητά του συνεχῶς καὶ ἀδιαλείπτως, ὅπως ἔχουμε ἐκθέσει διεξοδικὰ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς»· ἕνα ἐνδιαφέρει στὴν θεώρηση τῆς εὐαισθησίας τοῦ πολίτου, τὸ ὅτι μόνον ὁ ἐνεργὸς πολίτης εἶναι εὐαίσθητος, κι ἐπομένως μόνον αὐτὸς ἔχει τὴν δυνατότητα τῆς ἀνακτήσεως τῆς εὐαισθησίας τῆς ζωῆς, ὅπως στὴν ἐποχὴ τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅσο παράξενο κι ἂν φαίνεται σήμερα, τὸ διαδίκτυο καὶ ἡ ἀνεση τῆς ἐπικοινωνίας μὲ ὅλους καὶ σὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμο, ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὸ ἦθος τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ· ἔστω κι ἂν οἱ νέοι δὲν γνωρίζουν κἂν τὸ τί σημαίνει προφορικὸς πολιτισμὸς καὶ τί γραπτὸς, ἀλλὰ αὐτὸ ἔχει δευτερεύουσα σημασία, διότι ἡ ἀλλαγὴ σχετίζεται μὲ τὴν καθημερινότητά τους. Ἡ συνεχῆς δράση τους τοὺς ἐνδιαφέρει, ἢ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός τους, μέσα ἀπ' τὴν ζωντανὴ καὶ ἀδιάλειπτη ἐπικοινωνία, ἢ ἀλλιῶς τὸν πηγαῖο διάλογο μὲ ὀλόκληρο τὸν κόσμο.

Ἡ θεωρητικὴ προσέγγισις τοῦ φαινομένου ἀπ' τοὺς ἐρευνητὲς καθιστᾷ ἀπαραίτητη τὴν βαθύτερη πραγμάτευσή του, ὅπως ἔκανε ὁ Σωκράτης στὸν πλατωνικὸ «Θεαίτητο», «ταῦτὸν δὲ ἀρκεῖ σκῶμμα ἐπὶ πάντα ὅσοι ἐν φιλοσοφίᾳ διάγουσι. Τῷ γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπός ἐστιν ἢ τί ἄλλο θρέμμα· τί δέ ποτ' ἐστὶν ἄνθρωπος καὶ τί τῇ τοιαύτῃ φύσει προσήκει διάφορον τῶν ἄλλων ποιεῖν ἢ πάσχειν, ζητεῖ τε καὶ πράγματ' ἔχει διερευνώμενος».⁴² «Ὁ ἴδιος σαρκασμὸς, μὲ ἐκεῖνον τῆς θεραπειίδος πρὸς τὸν Θαλῆ, χρειάζεται καὶ πρὸς ὅσους ἀφιερώνουν τὴ ζωὴ τους εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Καὶ πράγματι λοιπὸν δι' αὐτὸν ὁ μὲν διπλανὸς του καὶ ὁ γείτονας του τοῦ διαφεύγει τὴν προσοχή, ὄχι μόνον ὅτι πράττει, ἐνεργεῖ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἂν εἶναι ἄνθρωπος ἢ ἄλλης μορφῆς ζωντανό· τί εἶναι ὅμως εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ ἄνθρωπος καὶ τί ἀρμόζει στὴν ἴδια του τὴν φύση, διάφορο ἀπ' τ' ἄλλα ὄντα ποιεῖν ἢ πάσχειν, αὐτὰ διερευνῶνται, παρὰ τίς δυσκολίες τους, ἀπ' τὸν φιλόσοφο».

⁴² Ὅρα ἀ., σελ. 18, κ.,έ.

Τὸ λογῶδες μέλος ἐκ τῶν προσφιδῶν

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γοργίου, εἰς τὸ «τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι κάκιον», γίνεται πληρέστερα κατανοητῆ, ὅταν τὴν θεωρήσουμε -καλὴ ἢ ἐπανάληψις-, ὡς ἀναπόσπαστο τμήμα τοῦ πολίτου τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ· εἰς τὴν ἄμεσον δημοκρατίαν τὸν ἐνεργὸ πολίτη τὸν ἐνδιαφέρει ἡ δρᾶσις του, ἢ προσφορά του πρωτίστως καὶ δευτερευόντως, ὄχι καθόλου ἀλλὰ δευτερευόντως ὡς ἀντανάκλαση, ἢ ἐπίδρασις εἰς αὐτὸν τῆς δράσεως τοῦ ἄλλου, τοῦ ἄλλου πολίτου φυσικά, ὡς ἀμέσου συνεπείας τοῦ λόγου του ἢ τῆς πράξεώς του. Ἡ διαφορὰ εἶναι καθοριστικὴ καὶ χωρίζει τις δύο ἀντιλήψεις ζωῆς, τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ: «ἔστιν δὲ βέλτιον τὸ φιλεῖν ἢ τὸ φιλεῖσθαι. -τὸ μὲν γὰρ φιλεῖν ἐνέργειά τις ἡδονῆς καὶ ἀγαθόν, ἀπὸ δὲ τοῦ φιλεῖσθαι οὐδεμία τῶ φιλουμένῳ ἐνέργεια γίνεται.- ἔτι δὲ βέλτιον τὸ γνωρίζειν ἢ τὸ γνωρίζεσθαι· τὸ μὲν γὰρ γνωρίζεσθαι καὶ τὸ φιλεῖσθαι καὶ τοῖς ἀψύχοις ὑπάρχει, τὸ δὲ γνωρίζειν καὶ τὸ φιλεῖν τοῖς ἐμψύχοις. -ἔτι δὲ τὸ εὐποιοτικὸν εἶναι βέλτιον ἢ τὸ μή· ὁ μὲν οὖν φιλῶν εὐποιοτικὸς, ἢ φιλεῖ, ὁ δὲ φιλούμενος, ἢ φιλεῖται, οὐ... καὶ οὐκ οἴονται δεῖν αὐτοὶ φιλεῖν οἱ ἐν ὑπεροχῇ ὄντες· ἀντιδιδόναι γὰρ ἐν οἷς ὑπερέχουσιν τοῖς φιλοῦσιν αὐτούς».⁴³

«Εἶναι καλύτερο τὸ φιλεῖν, τὸ νὰ ἀγαπᾶς ἐσὺ, παρὰ τὸ φιλεῖσθαι, ἀπὸ τὸ νὰ σὲ ἀγαποῦν», ὑπογραμμίζει μὲ ἔμφαση ὁ φιλόσοφος. Καὶ ἐξηγεῖ, «τὸ φιλεῖν εἶναι ἐνέργειά τις ἡδονῆς καὶ ἀγαθόν γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἀπ' τὸ φιλεῖσθαι δὲν ἐκπηγάζει οὐδεμία ἐνέργεια στὸν φιλούμενο. Ἐπὶ πλέον εἶναι καλύτερο τὸ γνωρίζειν ἢ τὸ γνωρίζεσθαι· διότι τὸ γνωρίζεσθαι καὶ τὸ φιλεῖσθαι ὑπάρχει καὶ στὰ ἄψυχα, ἢ ὠραία πέτρα, τὸ ὄμορφο τοπίο, ἐνῶ τὸ γνωρίζειν καὶ τὸ φιλεῖν τοῖς ἐμψύχοις, διότι μόνο τὰ ἐμψυχα προσφέρουν ἐνέργεια. Ἐπίσης τὸ εὐποιοτικὸν, ἢ προσφορά ὠραίου πράγματος, ἢ δημιουργικότης, εἶναι καλύτερο τῆς ἀπραξίας· ὅποιος ἀγαπᾶ λοιπόν, ὁ φιλῶν εἶναι εὐποιοτικὸς, γιὰ ὅσο χρόνο ἀγαπᾶ, ἢ φιλεῖ, ὁ δὲ φιλούμενος, ἢ φιλεῖται, δὲν εἶναι, διότι εἶναι παθητικὸς ἀποδέκτης, δὲν προσφέρει ἐνέργεια, δὲν ἐκπνέει τὸ εὐποιοτικόν...καὶ δὲν σκέπτονται ποτὲ ὅτι ὑποχρεοῦνται εἰς τὸ φιλεῖν, εἰς τὴν προσφορὰ ἐνεργείας ὡς ἀγαθοῦ, ὅσοι βρίσκονται σὲ κατάστασι ὑπεροχῆς, οἱ ἀσκοῦντες ἐξουσίαν· ἐπειδὴ τὴν ἀνταπόδοσι ἀπαιτοῦν ἀπὸ ὅσους τοὺς ἀγαποῦν καὶ τοὺς θεωροῦν κατωτέρους τους». Ἀπ' τὶς ὠραιότερες ἀξιολογήσεις τοῦ φιλοσόφου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς πλέον ἀγνοημένες.

Ὁ εὐποιοτικὸς εἶναι ὁ δημιουργικὸς ἄνθρωπος, ὁ ἐνεργὸς πολίτης, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι κάποιος εὐποιοτικὸς καὶ νὰ μὴν εἶναι δημιουργικὸς, ἀλλὰ μὲ

⁴³Αριστοτέλους, «Ἠθικὰ Μεγάλαι», βιβλ. Β', κεφ. ια', παρ. 34-36, 39, (1210β6-13, 17-19), μετάφραση δική μου, καὶ Χρήστου Ζ. Καρανίκα, «Τὰ ἰδεολογικὰ δεσμά», σελ. 24, κ.έ., ἐκδόσεις «Ὀδυσσεάς», Ἀθῆναι, 1982, ἐξαντληθέν, τοῦ ἰδίου «Ὁ πολίτης καὶ ὁ παραγωγός», σελ. 51, κ.έ. ἐκδόσεις «Φιλόμυθος», Ἀθῆναι 1993, στὸ ἀδημοσίευτο πόνημα τοῦ ἰδίου, «Δημοκλῆς ὁ καλός», σελ. 13, κ.έ. καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 41, κ., ἐ.

ἔμφραση εἰς «τὸ ἀδικεῖν τοῦ ἀδικεῖσθαι κάκιον»· τὸ ἀντίστροφο ὅμως δὲν ἰσχύει πάντα, ἂν ὄχι καθόλου, διότι εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι κάποιος δημιουργικὸς σὲ κάποια πράγματα, σὲ κάποιες ἀσχολίες του, ἀλλὰ νὰ μὴν εἶναι εὐποιοητικὸς, παρὰ μόνο τὴν στιγμή ἐκείνη τῆς ἐκφράσεώς του στὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Εἶναι ἡ ἔκφραση τῆς ἀποσπασματικῆς καὶ περιστασιακῆς ἐκφράσεως τῆς δημιουργικότητος, ὅπως γίνεται στὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ, στὴν παραγωγή καὶ στὴν ἔρευνα· εἶναι δημιουργικοὶ σὲ κάποιο τομέα ἢ κλάδο καὶ κάποιες συγκεκριμένες στιγμές, γι' αὐτὸ καὶ εἶχε καθιερωθεῖ ὁ θεσμὸς τῆς εὐρεσιτεχνίας, ἐνῶ στὴν ὑπόλοιπη ζωὴ τους εἶναι ἀπράγμονες ἢ φιλούμενοι τὸ ὀλιγώτερον· οἱ ἀχρεῖοι καὶ οἱ κυνικοὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δημιουργικοὶ σὲ καμμία ἐκδήλωσή τους. Στὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ ἡ ἰσοπέδωση εἶναι γενικὴ· ἡ ὁμοιομορφία τῶν πάντων σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, κατὰ τὰ μεταπολεμικὰ χολλυγουντιανὰ πρότυπα κυριάρχησε ἰσοπεδωτικὰ στὴν Δύση. Ἦταν ἔκφραση τῆς μίας καὶ ἐνιαίας ἰδεολογίας τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, μὲ τὶς ἐσωτερικὲς τῆς ἀντιθέσεις ὡς ὁ ἀπαραίτητος μαῖντανός, ἀλλὰ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ζωῆς, τὴν ἴδια δουλικὴ καὶ ἀγελαία νοοτροπία· στὶς προηγούμενες ἐποχὲς ὑπῆρχε ἡ διαφοροποίηση, ὁ βιοτέχνης καὶ ὁ χειροτέχνης τοῦ χωριοῦ ἢ τῆς μικρῆς πόλης, ὅταν ἦταν καλὸς στὴν δουλειά του, «Εἶχε καὶ τὴν χάριν του» στὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του καὶ «Τὴν Καλημέρα χῶρια», τὶς περισσότερες φορές· ἔτεινε πρὸς τὴν ἐμμέλεια, ἦταν καὶ στὴν κοινωνικὴ συναναστροφή του ὠραῖος καὶ στὸ τραγοῦδι καλός, ἂν εἶχε καὶ καλὴ φωνή, ἦταν πρῶτος στὶς γιορτὲς καὶ στὰ πανηγύρια, εἶχε εὐαισθησία...

Ἡ εὐαισθησία ἐκφράζεται μὲ τὴν ἄρρηκτη σύνδεση, λόγου, μέλους, ἀρμονίας καὶ ῥυθμοῦ, εἶναι ὁ λογαοιδικὸς τρόπος τῆς μουσικῆς· «καὶ αὐτὰ τῶν θείων Εὐαγγελίων τὰ ῥήματα διὰ τῆς αὐτῆς Μουσικῆς καὶ τοῦ λογαοιδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν οἰκειότερα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ βαθύτερον πάντοτε εἰσδύουσιν εἰς τῶν ἀκροατῶν τὰς καρδίας», κατὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Ὁ Ἀριστόξενος μᾶς δίδει τὴν ἀπάντησιν, «... ὅτι μὲν οὖν διαστημικὴν ἐν αὐτῷ δεῖ τὴν τῆς φωνῆς κίνησιν εἶναι προεῖρηται, ὥστε τοῦ γε λογῶδους κεχώρισται ταύτη τὸ μουσικὸν μέλος· λέγεται γὰρ δὴ καὶ λογῶδες τι μέλος, τὸ συγκεκριμένον ἐκ τῶν προσφωδιῶν τῶν ἐν τοῖς ὀνόμασιν· φυσικὸν γὰρ τὸ ἐπιτείνειν καὶ ἀνιέναι ἐν τῷ διαλέγεσθαι».⁴⁴ Ὁ Ταραντῖνος φιλόσοφος, Πυθαγόρειος στὴν ἀρχὴ καὶ ἐκλεκτὸς μαθητῆς τοῦ Σταγειρίτου στὴν συνέχεια, πρῶτος συγγράψας περὶ μουσικῆς, ἀπὸ ὅσας μᾶς ἔχουν διασωθεῖ, ἂν καὶ ἀποσπάσματά του μόνο ἔχουμε, λέει, ὅτι, «τὸ ὅτι ἡ κίνησις τῆς φωνῆς, ἡ ῥοή της, ἔχει κάποια διαστήματα στὴν ἐκφορά της ἔχει λεχθεῖ, ὥστε τὸ λογῶδες μέρος χωρίζεται σὲ αὐτὴν ἀπ' τὸ μουσικὸ μέλος· διότι καὶ ὀνομάζεται κάποιο μέλος λογῶδες, τὸ ἀποτελούμενο ἀπ' τὶς προσφωδίες μέσα στὶς λέξεις· διότι εἶναι φυσικὴ ιδιότης ἡ τάσις πρὸς ἀνύψωσιν ἢ χαλάρωσιν τῆς φωνῆς κατὰ τὸν διάλογο». Τὸν ὀρισμὸ τῆς προσφωδίας, «τόνος φωνῆς πρὸς ὃν ἄδομεν», μᾶς δίδει ὁ φιλόσοφος

⁴⁴ Ἀριστοξένου, «Ἀρμονικῶν τὰ σωζόμενα», Friedrich Ritschl, κεφ. ιη, 6-16, μετάφραση δική μου.

Ὅσο κι ἂν ἔχει παραμεληθεῖ ἡ ἄσκησις εἰς τὸ λογαῶδες, τὸ λογαοιδικὸν καὶ ὁ χορὸς ἀπετέλεσαν τὸν κύριον συνεκτικὸν κρῖκο τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν μακρὰ περίοδο, μετὰ τὴν παρακμὴ τῆς πόλεως καὶ τὴν ὑποδούλωσίν του στοὺς Ῥωμαίους, στοὺς Φράγκους καὶ στοὺς Τούρκους ἀργότερα· ἡ μουσικὴ ἀρμονία διαμορφώνει καὶ συντηρεῖ τὸ ἦθος τῶν ἀνθρώπων καὶ ὄχι οἱ φιλοσοφικὲς ἢ ἰδεολογικὲς θεωρίαι· οἱ τελευταῖαι στὴν προσήλωσι καὶ στὴν ὀλοκληρωτικὴ πίστι ὁδηγοῦν περισσότερο, παρὰ εἰς τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴν πρακτικὴν. Ὁ Σκιαθίτης κοσμοκαλόγερος ἔχει τὴν ἀπάντησιν: «Διὰ τῆς πατροπαραδότου Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ὄχι μόνον τὰ ἱερά ἄσματα ἔγιναν προσφιλῆ καὶ οἰκεῖα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ ἡ γλῶσσα εἰς ἣν ταῦτα εἶναι γεγραμμένα καταληπτῆ, ὡς ἔγγιστα, καὶ εἰς τοὺς ἀγραμμάτους, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τῶν θείων Εὐαγγελίων τὰ ρήματα διὰ τῆς αὐτῆς Μουσικῆς καὶ τοῦ λογαοιδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν οἰκειότερα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ βαθύτερον πάντοτε εἰσδύουσιν εἰς τῶν ἀκροατῶν τὰς καρδίας... Ἰσχυρίζονται ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ περισωθῆ ἐκ στοματικῆς παραδόσεως ἡ Μουσικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων· ἄρα ἡ Βυζαντινὴ εἶναι μεσαιωνικὴ καὶ ἀφόρητος εἰς τὰ ἀριστοκρατικὰ ὦτα τῶν παρ' ἡμῖν νεοπλοῦτων... Ἀλλὰ δὲν ἐσώθη ἐπὶ ἀρχαίων ἀγγείων τὸ σχῆμα καὶ ὁ τρόπος τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς ὀρχήσεως; Δὲν φαίνεται ὅτι ὁ τσάμικος καὶ ὁ συρτὸς καὶ ὁ καλαματιανὸς εἶναι ὅμοιοι μὲ τὸν κύκλιον καὶ τὸν πυρρίχιον τῶν παλαιῶν μας προγόνων; Διατί τότε ἀπορρίπτουσι τὸν ἐντόπιον, τὸν ἐν κύκλῳ καὶ γραφικότητι καὶ πλαστικότητι σωμάτων χορὸν, καὶ ἀσπάζονται τὸν ξενικόν, τὸν κατὰ ζεύγη;»⁴⁵ Ἴσως ἀγνοοῦσε ὁ μέγας διηγηματογράφος ἢ μᾶλλον λησμόνησε καὶ δὲν τὸ ἀνέφερε, τὸ πολυφωνικὸ τραγοῦδι, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὡς γνήσια συνέχεια τῶν χορικῶν τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, ἀλλὰ ξεμακραίνουμε...

Εἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ἦθους τῶν Ἑλλήνων, μέσῳ τοῦ λογαοιδικοῦ τρόπου ἀναφέρεται ὁ μέγας Σκιαθίτης διηγηματογράφος· ἔχει τὴν ἄνεση νὰ κινεῖται ἀπ' τὴν ἄρτια γνώσιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ τῆς γνησίας προφορᾶς τῆς γλώσσης μας στίς τέσσερες διαλέκτους τῆς καὶ στὴν κοινὴν, ὅσο καὶ στὴν δημοτικὴν τῆς ἐποχῆς του στὸ νησί του καὶ στὴν Θεσσαλίαν ἢ στίς συνοικίαι τῆς πρωτευούσης, καὶ αὐτὸ τοῦ ἐμπλουτίζει τὴν πολὺπλευρὴν πείραν του, ἐνῶ εἶναι ἐμφανέστατο, ὅτι ὁ Γιάννης Ψυχάρης, ὁ πρωτεργάτης τοῦ δημοτικισμοῦ ἀπὸ πολὺ μακρὰν προσεγγίζει τὴν γνήσια δημοτικὴν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὅταν ὑπογραμμίζει, ὅτι, «διὰ τῆς πατροπαραδότου Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ὄχι μόνον τὰ ἱερά ἄσματα ἔγιναν προσφιλῆ καὶ οἰκεῖα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ ἡ γλῶσσα εἰς ἣν ταῦτα εἶναι γεγραμμένα καταληπτῆ, ὡς ἔγγιστα, καὶ εἰς τοὺς ἀγραμμάτους, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τῶν θείων Εὐαγγελίων τὰ ρήματα διὰ τῆς αὐτῆς Μουσικῆς καὶ τοῦ λογαοιδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν οἰκειότερα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ βαθύτερον πάντοτε εἰσδύουσιν εἰς τῶν ἀκροατῶν τὰς καρδίας», θυμίζει στοὺς μεγαλύτερους τὴν πίστιν τῶν χωρικῶν,

⁴⁵ Ἄλ. Παπδιαμάντη, ὁ., ἀ.

κυρίως τῶν γυναικῶν, στήν θρησκεία καὶ τὴν εὐλάβεια μὲ τὴν ὁποία τὴν ἀκολουθοῦν. Ἡ Ὁρθοδοξία εἶναι καὶ τρόπος ζωῆς κι ὄχι μόνο πίστις στὸν Θεό, ὅπως τὸ κατέδειξε ἡ δισχιλιετῆς ἱστορία μας.

Τὸ λογαοιδικόν, εἶναι οἱ ρίζες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως οἱ μουσικοὶ ῥυθμοὶ ἐκάστου λαοῦ, εἴτε εἶναι ἐμμελεῖς εἴτε τὸ ἀντίθετον, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει καὶ ὁ Πλάτων, ἡ ἐπιβίωσή τους σφραγίζει τὴν ἱστορική του πορεία· τὸ λογαοιδικόν συμπληρώνει τὴν «ἄκραν Ἀτθίδα» τῆς Μεσογαίας, ὅπως τὸ ὑπογραμμίζει καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος, εἰς τὴν «Πρὸς τοὺς νέους ὀμιλίαν...». Κατὰ τὴν Μεγάλην Ἐγκυκλοπαίδειαν, «Λογαοιδικόν μέτρον, εἰς τὴν ἀρχαίαν μετρικὴν ἐκαλοῦντο οὕτως ὠρισμένοι στίχοι, ἐπειδὴ ἔκειντο κατὰ τὸν ῥυθμὸν μεταξὺ πεζοῦ λόγου καὶ ποιητικῆς ἀοιδῆς», καὶ κατὰ τὸν Ἄνθιμο Γαζῆ, «Λογαοιδικός (λόγος, ἀοιδῆ), μέτρα πλησιάζοντα εἰς τὸν πεζὸν λόγον, ὡς ἀνάπαιστος»· πλησιάζει ἀρκετὰ πρὸς τὸν πολιτικὸν στίχον. Ἔχουμε δηλαδὴ μὲ ἄλλα λόγια τὸν ὄρισμό τοῦ Ἀριστοξένου, «ὀνομάζεται κάποιον μέλος λογῶδες, τὸ ἀποτελούμενον ἀπ’ τὶς προσωδίες μέσα στὶς λέξεις», «λέγεται γὰρ δὴ καὶ λογῶδες τι μέλος, τὸ συγκείμενον ἐκ τῶν προσωδιῶν τῶν ἐν τοῖς ὀνόμασιν».

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος ὑπογραμμίζει τὴν ἄρρηκτη σχέση ἀοιδῆς καὶ ὀρχήσεως, «πρὸς φόρμιγγα ἢ μολπὴ καὶ ἢ ὄρχησις, ὡς καὶ ἐν τῷ, οἱ δ’ εἰς ὀρχηστὴν τρέψαντο ἡμερόεσσαν ἀοιδῆν, καὶ ὅτι καὶ γυναῖκες ἀψόγως ὠρχοῦντο ἐν καιρῷ... ἦν γοῦν καὶ τραγικὴ ὄρχησις ἢ καὶ ἐμμέλεια... καὶ κωμικὴ δέ, ἢ καὶ κόρδαξ καὶ σίκιννις ἧς εὐρετῆς Σίκιννός τις βάρβαρος ἢ Κρής, ἢ καὶ σατυρική, ἐπεὶ καὶ οἱ Σάτυροι σικκινισταί».⁴⁶ «Μὲ τὴν φόρμιγγα, τὴν κιθάρα, παραπλήσια τῆς ἄρπας, γίνεται τὸ τραγοῦδι καὶ ὁ χορός, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπ’ τοὺς στίχους, οἱ δὲ στήν ὄρχηση ἐπιδόθηκαν καὶ στὸ ἐρωτικὸ τραγοῦδι, καὶ ἐπίσης καὶ ὅτι οἱ γυναῖκες ἀψόγως, τέλεια, ὠρχοῦντο, χόρευαν στὸν κατάλληλο καιρό... ὑπῆρχε λοιπὸν καὶ τραγικὴ ὄρχησις, ἢ ὀνομαζομένη καὶ ἐμμέλεια.. καὶ κωμικὴ ἐπίσης, ἢ ὀνομαζομένη καὶ κόρδαξ καὶ σίκιννις τῆς ὁποίας εὐρετῆς ἦταν κάποιος Σίκιννος βάρβαρος ἢ Κρητικὸς, ἢ ὀνομαζομένη καὶ σατυρική, ἐπειδὴ καὶ οἱ Σάτυροι λέγονταν Σικκιννιστές». Ὁ Εὐστάθιος ἀναφέρεται στὸ τέλος τῆς ράψωδιος τῆς «Ὀδυσσεΐας» καὶ στήν ἐπιστροφή τοῦ Τηλεμάχου εἰς τὴν Ἰθάκην, κατὰ τὴν ἐπίδοση τῶν μνηστήρων στὸ τραγοῦδι καὶ στὸ χορό,

οἱ δ’ ὀρχηστῆ καὶ ἀοιδῆ
τέρποντ’· ἤδη γὰρ καὶ ἐπήλυθε δειέλων ἡμαρ.⁴⁷

μὲ τὸ τραγοῦδι, μὲ χοροῦς, τί κόντευε τὸ βράδν.

Στὸ τραγοῦδι καὶ στὸ χορὸ ἀφέθησαν ἀμέριμνοι οἱ μνηστήρες, δὲν εἶχαν καταλάβει τὸ τί τοὺς περίμενε καὶ τὸ ποιὸς ἦταν ὁ κουρελῆς γέρος ποὺ ἔφθασε στὸ ἀνάκτορο

⁴⁶ Ἀρχιεπισκόπου Εὐσταθίου, ὁ.ἀ., 1942,2-4, 8,9-10.

⁴⁷ Ὀμήρου, «Ὀδυσσεΐα», ῥάψωδια ρ, στ. 605-6, μετάφραση Ἀργύρη Ἐφταλιώτη.

του Ὀδυσσέως· εἶναι ἀπ' τὶς καλύτερες σκηνές τῆς Ὀδυσσεΐας. Ὀρχηστὺς, ἡ ὄρχησις στὴν *ἰωνικὴ διάλεκτο*. Ἡ τραγικὴ ὄρχησις, ἡ ἐμμέλεια, ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς διδασκαλίας τῶν τραγωδιῶν· τὸν κύκλιο χορὸ ἐπέλεγαν ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου καὶ συνεχίζουν νὰ προτιμοῦν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἑλληνίδες, ὡς συρτό, ὡς καλαματιανὸ ἢ ὡς τσάμικο, τιμῶντες τὴν δημοτικὴ τους παράδοση. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος ἀναφέρει ὅτι, μὲ ἀφορμὴ τοὺς *βητάρμονες* στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλέως Ἀλκινόου, «ἐναρμόνια (ἄλματα καὶ χοροὺς, ποὺ τὰ περιγράφει ὁ Ξενοφῶν εἰς τὴν «Κύρου Ἀνάβασιν») δηλαδὴ καὶ αὐτὰ ὅποια καὶ τὰ τῶν ἐνταῦθα βηταρμόνων. ὦν τῆς ἀρετῆς παράδειγμα καὶ Τελέστης ὄρχηστῆς φασιν Αἰσχύλου, οὕτω τεχνίτης, ὥστε ἐν τῷ ὀρχεῖσθαι τοὺς ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας φανερὰ ποιῆσαι τὰ πράγματα δι' ὀρχήσεως».⁴⁸ (Τηροῦμε τὴν γραφὴν τοῦ μεγάλου Ἑλληνιστοῦ εἰς τὸ «ἐπὶ Θήβας», ἀντὶ τοῦ «ἐπὶ Θήβαις»). Ἡ ὄρχησις τοῦ Τελέστου ἔμεινε στὴν ἱστορία, ἀπ' τὸ 467 π.Χ., ὅταν ἐδιδάχθη ἡ *τριλογία*, «Λαΐος», «Οἰδίπους», «Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας» καὶ τὸ σατυρικὸ δράμα, «Σφίγξ», καὶ κέρδισε τὸ *πρῶτο βραβεῖο*, μὲ *δεύτερο* τὸν Ἀριστία τοῦ Πρατίνου καὶ τρίτον τὸν Πολυφράδμονα τοῦ Φρυνίχου· ἡ ἀπόδοση τοῦ πνεύματος τῆς διδασκαλίας κατεγράφη στὴν ἱστορία ἀπ' τὸν Τελέστη, τόσο τέλεια ἐκτέλεσε τὸν χορὸ καὶ τὶς κινήσεις τῶν στασίμων τοῦ δράματος. Ἐπὶ πλέον εἰς τὸν «*Ἴωνα*» ὁ Πλάτων περιγράφει τὴν συμβολὴν τῶν ῥαψωδῶν, μὲ ἔμφαση εἰς τὸν Ὀμηρον, τὸν Ἡσίοδον καὶ τὸν Ἀρχίλοχον, εἰς τὴν παιδευσιν καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἤθους τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ὀδηγοῦμεθα εἰς ἄλλην παραδρομὴν...

Ὅταν ἀγνοεῖται πλήρως ἡ προσωδία καὶ ἡ ὄρχησις, ὡς λέξις ἀκόμη καὶ ὡς μουσικὴ ἀρμονία πολὺ περισσότερο, ἀπ' τοὺς δημοτικιστὰς, τοὺς παλαιότερους καὶ τοὺς νεώτερους τῆς *τριακοντοπενταετίας*, τότε εἶναι φυσικὸ, ὄχι μόνον νὰ μὴν προσεγγίζουσαν κἂν τὴν ἔννοια τοῦ λογαοιδικοῦ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀδυνατοῦν νὰ ἀντιληφθοῦν τοὺς τρόπους διαμορφώσεως τοῦ ἤθους καὶ τῆς πολιτικῆς ἀντιλήψεως καὶ πρακτικῆς ἐνὸς λαοῦ, καὶ μάλιστα ἐκείνων μὲ βαθεῖες ἱστορικὲς καὶ πολιτιστικὲς ρίζες· ἡ προσήλωση στὶς ὅποιες ἐπιστημονικὲς ἀλήθειες εἶναι τὸ πρόβλημά τους. Στὴν δημοτικὴ μας παράδοση, ὅμως, ἐπιβίωσαν ὀλοζώντανες ἡ ὄρχησις, ἡ προσωδία, ἡ ἐμμέλεια, ἔστω κι ἂν ἀγνοοῦσαμε τότε, ὅσοι τὶς ζήσαμε στὴν παιδικὴ μας ἡλικία, τὸ τί σημαίνει ἡ πρακτικὴ τους καὶ ἡ θεωρία τους...

⁴⁸ Ἀρχιεπισκόπου Εὐσταθίου, ὁ., ἀ., 1596,21-26,

Τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλάτωνος δὲν ὑπῆρχε ἡ θεωρία τοῦ λογαοιδικοῦ ὡς ἔννοια κι οὔτε χρειαζόταν καν, διότι βρισκόταν ἀκόμη ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν περίοδο τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ, ὑπῆρχε ἡ προφορὰ του· ἡ προσωδία εἶχε ἀναγνωρισθεῖ καὶ μελετηθεῖ εἰς βάθος ἀπ' τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς σοφιστές. Ἀναφέρει ὁμῶς ὁ φιλόσοφος, ὅταν πραγματεῦεται τὸ ποιὲς ἀρμονίες πρέπουν εἰς τοὺς ἀνδρείους, ὅτι, «κατάλειπε ἐκείνην τὴν ἀρμονίαν, ἣ ἐν τε πολεμικῇ πράξει ὄντος ἀνδρείου καὶ ἐν πᾶσιν βιαίῳ ἐργασίᾳ πρεπόντως ἀν μιμήσαιο φθόγγους τε καὶ προσωδίας, καὶ ἀποτυχόντος ἢ εἰς τραύματα ἢ εἰς θανάτους ἰόντος ἢ εἰς τινα ἄλλην συμφορὰν πεσόντος, ἐν πᾶσι τούτοις παρατεταγμένως καὶ καρτερούντως ἀμυνομένου τὴν τύχην».⁴⁹ Λέει, λοιπόν, «ἄφησε γιὰ χρῆση ἐκείνη τὴν ἀρμονία ἢ ὅποια στὴν πολεμικὴ πράξη θὰ μπορούσε νὰ μιμηθεῖ πρεπόντως τὸν ῥυθμὸ τῆς φωνῆς καὶ τὴν προσωδία τοῦ πράγματι ἀνδρείου καὶ σὲ κάθε ἐπικίνδυνη ἐργασία, κι ὅταν ἀποτυγχάνει ἀκόμη ἢ ὅταν ἀντικρύζει τραυματισμοὺς καὶ θανάτους ἢ ὅταν πέσει σὲ ὅποια ἄλλη συμφορὰ, σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀτυχίες ἀντιπαρατάσσει καρτερικὰ τὸ στῆθος του καὶ ἀμύνεται στὰ πλήγματα τῆς τύχης». Ὁ ἀνδρεῖος ἔχει τὶς δυνατότητες αὐτὲς καὶ ἐκφράζεται μὲ τὶς ἀνάλογες ἀρμονίες, τὸν δωρικὸ καὶ τὸν φρύγιο τρόπο τῆς μουσικῆς κυρίως καὶ μὲ τὴν ἀντίστοιχη προσωδία· διατηρεῖ ἔτσι τὴν εὐαισθησία του. Αὐτὸ ἐνδιαφέρει.

Ὅσο ἐκπίπτουμε στὸν γραπτὸ πολιτισμὸ συμπληρώνεται ἡ προσωδία μὲ τὸν λογαοιδικὸν τρόπον, τὸ λογῶδες στὴν μεταβατικὴ περίοδο κατὰ τὸν Ἀριστόξενο, μία γενιὰ ἀργότερα ἀπ' τὸν Πλάτωνα· μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἐνσωμάτωση στὴν λατρεία του τῆς ψαλμωδίας, τῆς μουσικῆς τῆς ἀρμονίας, διατηρήθηκε ἡ ἐπιβίωση τοῦ ἥθους τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, ἔστω καὶ ὑποτυπωδῶς, μὲ τὴν διδασκαλία τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, διότι, «αὐτὰ τῶν θείων Εὐαγγελίων τὰ ῥήματα διὰ τῆς αὐτῆς Μουσικῆς καὶ τοῦ λογαοιδικοῦ αὐτῆς τρόπου κατέστησαν οἰκειότερα εἰς τὴν ἀκοήν, καὶ βαθύτερον πάντοτε εἰσδύουσιν εἰς τῶν ἀκροατῶν τὰς καρδίας», κατὰ τὸν Ἀλέξανδρον Παπαδιαμάντην. Συμπληρωματικῶς ἐπενεργούσαν μὲ τὸ δημοτικὸ τραγοῦδι καὶ τὴν συνέχεια τῆς κωμωδίας, μαζὶ μὲ τὰς πανηγύρεις καὶ τοὺς ἀθλητικὸς ἀγῶνες· ἦταν ὀλοζώντανοι οἱ ἀγῶνες στὴν κοινοτικὴ παράδοση καὶ τὶς ζήσαμε ὅλοι μας μέχρι τὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες, μὲ ἀποκορύφωμα τὸ ξεφάντωμά τους στὶς Ἀποκριές.

Ὁ Βάκχος ἐπέζησε περισσότερο ἀπ' ὅλους τοὺς ἀρχαίους θεοὺς, μὲ τὶς τοπικὲς ἰδιαιτερότητές του, ὅπως καταγράφονται ἀκόμη καὶ τώρα στὶς ἐκδηλώσεις τῶν Ἀπόκρεω στὶς διάφορες πόλεις ἢ καὶ τῶν Καλλικαντζάρων σὲ ἄλλες· μέχρι τὶς τελευταῖες δεκαετίες, κάποιοι βοσκοὶ ἔμεναν πάντοτε στὴν στάνη καὶ ἀκόμη καὶ

⁴⁹ Τοῦ αὐτοῦ, «Πολιτεία», 399α, καὶ ἀ., σελ. 9, κ. ἐ., καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ σπουδὴ γιὰ τὴν γλώσσα», «Τούτοις τοῖς πονηροῖς χαλκίοις» καὶ «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», «Ὁ κεστὸς ἰμάς», σελ. 23, κ. ἐ., «Καθαρώτατον ἥλιον ἐπρομηνοῦσε», σελ. 5, κ. ἐ., 14, 19, 27, 38.

στις μεγάλες γιορτές. Αυτό άλλαξε όταν επεκτάθηκε τὸ ἀγροτικὸ ὀδικὸ δίκτυο στὴν χώρα καὶ στοὺς ὄρεινους τῆς ὄγκους καὶ ἀπέκτησαν ὅλοι ἀγροτικὰ αὐτοκίνητα, ὅποτε μποροῦν νὰ διανυκτερεύουν στὰ σπίτια τους· ἀλλὰ πρὶν μόνο τὸ βράδυ τῆς Ἀποκριᾶς δὲν ἔμεινε κανένας τσοπάνος στὴν στάνη, ὅ,τι καιρὸ κι ἂν ἔκανε. Ὅλοι ἐπέστρεφαν στὸ χωριὸ καὶ συμμετεῖχαν στὶς φωτιές καὶ στὶς ἐκδηλώσεις στὴν πλατεῖα, μὲ τοὺς καρνάβαλους, τὰ τραγούδια, τοὺς χοροὺς καὶ τὰ πειράγματα, ὅλα μὲ τὸ στόμα κι ἂν βρίσκονταν καὶ κάποια ὄργανα ἀντιστοίχου ποιότητος, ἦταν ἡ χαρὰ τους. Κι ἀφοῦ μετὰ μαζεύονταν ἡ μεγάλη οἰκογένεια στὸ σπίτι τοῦ ἀρχαιότερου ἔκαναν τὶς τυπικὲς μὲ τὸν χαλβᾶ τελετὲς κι ἀναχωροῦσαν γιὰ τὸ μαντρί, μιὰ δυὸ ἢ καὶ παραπάνω ὥρες δρόμο· οὔτε τὰ Χριστούγεννα οὔτε τὸ Πάσχα δὲν μαζεύονταν ὅλοι, δὲν ἐπέστρεφαν στὸ χωριὸ ὅλοι ἀπ' τὰ μαντριά· ἐρμηνεῖα δὲν ὑπῆρχε, ἔτσι γινόταν. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἀπάντηση ἀπ' τοὺς μεγάλους στὶς ἐρωτήσεις τῶν μικρῶν· οὔτε οἱ μεγάλοι ἤξεραν γιατί γίνεται, ἀλλὰ ἔτσι γινόταν, ἔτσι τὸ βρῆκαν, ἔτσι τὸ συνέχιζαν⁵⁰...

Τὰ ἔθιμα αὐτὰ ἐπηρέαζαν περισσότερο στὴν διαμόρφωση τοῦ ἠθους τῶν ἀνθρώπων, ἐθεωροῦντο πιὸ σημαντικὰ στοιχεῖα ἀπ' τὶς σκληρὲς συνθήκες τῆς ζωῆς τους, τὶς περιπέτειες στὴν σκλαβιά τους· ἦταν ἡ ἀνάπαυλα ἀπ' τὰ ἀτελείωτα βάσανα, ὡς ἀναπνοὴ ἐλευθερίας, ὡς ἀνάσα ζωῆς, ἔσπαγαν τὴν καθημερινότητά τους, ἀλλὰ καὶ ἀνήχθησαν σὲ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς συμπληρωματικῆς ἐπιδροῦσας στὸν ἀπλὸ ἄνθρωπο, στὸν ραγια τῆς Τουρκοκρατίας, πρὸς τὸ λογαοδικὸν μέτρον, πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. Ἄλλωστε ἡ ἐκκλησία ἐπιχείρησε νὰ ἀπαγορεύσει τὶς ἐκδηλώσεις τῶν Ἀπόκρεω κι ὅταν εἶδε ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀδύνατο, παρὰ τὶς ἀπειλὲς γιὰ ἀμαρτία καὶ γιὰ κόλαση, τὶς ἀποδέχθηκε ἔστω καὶ σιωπηρά· στὰ χωριά ὅμως θυμούμαστε ὅτι ἦταν καὶ οἱ παπάδες παρόντες στὰ καρναβάλια καὶ στὶς διονυσιακὲς, μὲ τὶς βωμολοχίες τους, τελετὲς. Ἐνα πρᾶγμα ἐνδιαφέρει, ἡ συμβολὴ τους στὴν διατήρηση τῆς εὐαισθησίας στὸν ἀπλὸ χωρικὸ ἢ μικροαστό, διότι δὲν ὑπῆρχαν μεγάλες πόλεις στὶς περιόδους τῆς δουλείας, ἂν καὶ τὸν τόνο ἔδιδε πάντοτε ἡ παράδοση στὶς κοινότητες τῶν ὄρεινῶν χωριῶν.

Οἱ ξένοι περιηγητὲς μάλιστα ἐντυπωσιάσθηκαν ἀπ' τοὺς ἑορτασμοὺς αὐτοὺς καὶ σημείωσαν ἐπιγραμματικὰ τὴν σημασία τους γιὰ τοὺς Ἕλληνες, τοὺς ἀπλοὺς χωρικοὺς καὶ ὀδηγούς τους· δὲν εἶναι ἡ στιγμή τῆς παρουσιάσεως τῶν περιηγήσεών τους, διότι θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε εἰς ἄλλας ἀτραποὺς καὶ ἴσως θὰ ξεστράτιζε τὸν ἀναγνώστη ἀπ' τὸ πραγματικὸ μας θέμα. Γνώριζαν κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες ζοῦσαν, ἀλλὰ τοὺς ἔβλεπαν, ὅταν σταματοῦσαν στὴν πηγὴ, κάτω ἀπ' τὸν πλάτανο, νὰ πιάνουν τὸ τραγοῦδι τους, τὸ δημοτικὸ κυρίως κι ὅταν ρωτοῦσαν γιὰ τὰ λόγια του τοὺς ἐξηγοῦσαν, ὅτι ἀναφέρονταν στοὺς κλέφτες, στοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν

⁵⁰ Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Ἀπόλλωνος», σελ. 39, κ. ἐ., καὶ «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 58, κ. ἐ.

λευτεριά τους· ἔβλεπαν ὅτι ἐκτονώνονταν μὲ τὸ τραγοῦδι καὶ τὸν χορό, ἂν ἦταν δυὸ τρεῖς μαζί, καὶ περισσότερο ἂν κάποιος ἔπαιζε *φλογέρα* ἢ *λύρα*, εἶναι *γεμάτες* οἱ *λιθογραφίες* ἀπὸ παρόμοιες σκηνές. Ἡ ἐπιβίωση τῆς δημοτικῆς μουσικῆς, ὡς γνήσιας συνέχειας τῆς ἀρχαιοελληνικῆς, συμπληρώνεται μὲ τὴν ἐνσωμάτωση στὴν ζωὴ τῶν Ἑλλήνων πολλῶν ἀρχαίων θεῶν· ἄλλωστε εἶναι πολὺ δύσκολη ἢ διάκριση τοῦ ἀρχαίου θεοῦ ἀπ' τὸν χριστιανὸ ἅγιο ἢ ὄσιο στὴν πίστη τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων, πέρα ἀπ' τὶς νεραΐδες καὶ τοὺς δαίμονες στὴν καθημερινότητά τους. Τὶς νεραΐδες καὶ τοὺς μικροὺς δαίμονες τοὺς προλάβουμε μικροὶ στὰ μεταπολεμικὰ χρόνια.

Τὸ λογαοιδικὸν ἀπεδείχθη, ὅτι ἀπετέλεσε τὴν κατωτέρα βάση στὴν παρακμὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸ *τελευταῖο ὄχυρὸ ἀμύνης του* στὴν ἐξαχρείωση τοῦ ἦθους του· εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ μὴ ἀναίσθητου, στὴν δημοτικὴ, λαϊκὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ὡς τοὺς ἄξονες διαμορφώσεως τῆς πολιτικῆς του πρακτικῆς, τοῦ ἦθους του στὴν καθημερινότητά του, ἀνεξαρτήτως τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν, μὲ κέντρο τὶς κοινότητες τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν καὶ τῶν νησιῶν· ἡ προσέγγισή του μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀξιολογήσουμε τὴν ἐπίδρασή του στὴν εὐαισθησία τῶν ἀνθρώπων. Ὅπως δὲποτε, κάτω ἀπ' τὶς συνθήκες τῆς παρακμῆς τῆς ἀμέσου δημοκρατίας καὶ τῆς ἐκπτώσεως ἀπ' τὸν ἐνεργὸ πολίτη στὸν ἀπράγμονα καὶ στὸν ἀρχεῖο ἢ τὸν κυνικὸ ἀργότερα, ἡ ἐπιβίωση τῆς εὐαισθησίας εἰς τὸ ἦθος, ἢ καὶ τοῦ μὴ ἀναίσθητου, ἀποβαίνει τὸ *κατώτατο ὄριο ἀντοχῆς* τῆς ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, ὡς ἔκφράσεώς της, εἴτε μὲ τὴν μορφὴ τῆς ἐκρήξεως εἴτε ἀπλῶς τῆς ἐκτονώσεως· εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι, «... σώζεται δὲ ἐξ ἐκείνου καὶ εἰς ὑμᾶς ἔτι τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς ὡσπερ ἐμπύρευμά τι σμικρόν...»,⁵¹ ὅπως εἶχε διαπιστώσει ὁ Ἰουλιανὸς εἰς τὰς Ἀθήνας, ἔστω κι ἂν δὲν ἀνταποκρίθηκαν, ὅταν ἔγινε αὐτοκράτωρ, οἱ πολῖτες τῆς Παλλάδος εἰς τὴν ἐπιστολὴν του. Δὲν ἀνταποκρίθηκαν, διότι δὲν ἦταν τόσο ἰσχυρὸ, ὥστε νὰ ἀποτελέσει ἀνατρεπτικὸ πολιτικὸ παράγοντα ἀπέναντι στὴν ἰσοπέδωση τοῦ ἦθους καὶ στὴν δουλικὴ νοοτροπία τῆς ἀχανοῦς καὶ δεσποτικῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ἦταν ἱκανὸ γιὰ τὴν μετατροπὴν του σὲ λογαοιδικὸν τρόπο μὲ τὴν δημοτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, μέσα στὰ εὐρύτερα πλαίσια τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου καὶ περισσότερο τοῦ ἑλλαδικοῦ. Ἐπειδὴ σώζεται ἀπ' τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴν πρακτικὴν ἀκόμη μέρος τῆς ἀρετῆς τῶν προγόνων σας ὡς μικρὸν καρβουνάκι, «ἐμπύρευμά τι σμικρόν», τὸ ὁποῖο εἶχε ζήσει φαίνεται ὁ νεαρὸς αὐτοκράτωρ κατὰ τὴν προηγούμενη ὀλιγόμηνη παραμονὴν του εἰς Ἀθήνας.

Στοὺς διάφορους λαοὺς, ἢ μᾶλλον καλύτερα στοὺς διάφορους πολιτισμοὺς, ἡ μορφὴ τῆς ἐκρήξεως σὲ περιόδους ἰσοπεδώσεως, δὲν εἶναι δεδομένη καὶ ἐξαρτᾶται ἀπ' τὶς ρίζες τους, ἀπ' τὴν ἱστορία τους· ὅσο βαθύτερες εἶναι οἱ ρίζες τους εἰς τὸ ἑναρμόνιο γένος τῆς μουσικῆς καὶ σὲ ὅσο εὐρύτερα στρώματα διαχέεται αὐτὸ ὡς

⁵¹ Ἰουλιανοῦ αὐτοκράτορος, «Ἀθηναίων τῇ Βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ», 269δ, μετάφραση δική μου καὶ «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», ὁ. ἀ. σελ. 12 καὶ 13, καὶ «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 37 κ. ἐ., «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 33, κ., ἐ.

τρόπος ζωής, ὡς ἦθος, κατὰ τό, «παρὰ γὰρ τοῖς ἐπιφανεστάτοις ἐν μουσικῇ τετύχηκε παραδοχῆς», ὅπως ἔχει διαπιστώσει ὁ Ἀριστείδης ὁ Κοϊντιλιανός, τόσο πιὸ ἰσχυρὰ εἶναι τὸ ὀχυρὰ τοῦ λογαοιδικοῦ τρόπου σὲ περιόδους παρακμῆς καὶ δουλείας.⁵² τόσο περισσότερο μάλιστα μετατρέπονται στοὺς συνεκτικὸς δεσμοὺς τῆς κοινωνίας τους, μὲ τὴν διττὴ μορφή: ἀπ' τὴν μία πλευρὰ τῶν σχέσεων τους ἰσοτιμίας καὶ ἀνεξαρτησίας πρὸς τοὺς θεοὺς τους ἢ τὸν θεό τους, μὲ κύριο σύνδεσμο τὴν μουσικὴ ἄρμονία, τὴν ὕμνολογία στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, τὸν λογαοιδικὸν τρόπον· ἀπ' τὴν ἄλλη, μὲ τὴν ἐπιβίωση στὶς κοσμικὲς τους ἐκδηλώσεις τῆς δημοτικῆς μουσικῆς καὶ τῶν βακχικῶν ἐορτῶν, ἀμφοτέρω εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένα. Οἱ πολλοὶ ὅμως δὲν εἶχαν τὴν δυνατότητα προσεγγίσεως καὶ πολὺ περισσότερο ἐκφράσεως τοῦ ἑναρμονίου γένους τῆς μουσικῆς: «τοῖς δὲ πολλοῖς ἐστὶν ἀδύνατον· ὅθεν ἀπέγνωσαν τινες τὴν κατὰ δῖεσιν μελωδίαν, διὰ τὴν αὐτῶν ἀσθένειαν καὶ παντελῶς ἀμελώδητον εἶναι τὸ διάστημα ὑπολαβόντες», συνεχίζει ὁ μέγας γραμματικὸς καὶ μουσικός. Γιὰ τοὺς πολλοὺς ὅμως ἦταν ἀδύνατη ἢ ἀπόδοση καὶ ἡ ἀποδοχὴ τοῦ ἑναρμονίου γένους· ὅποτε αὐτοὶ ἀπογοητεύθηκαν γιὰ τὴν ἀπόδοση καὶ ἀποδοχὴ τῆς κατὰ δῖεσιν μελωδίας, λόγῳ τῆς ἐγγενοῦς ἀσθενείας τους καὶ πίστεψαν ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀμελώδητο τὸ διάστημα αὐτό, διότι ὁ λόγος τους, ἡ γλῶσσα τους δὲν τοὺς παρείχε τὴν ἄνεση τῆς ψαλμωδίας εἰς τὴν κατὰ δῖεσιν μελωδίαν, ὑπογραμμίζει ὁ Λατῖνος τὸ γένος μουσικός. Τὸ πίστεψαν ὅτι ἔτσι εἶναι, ἀφοῦ ἦταν οἱ περισσότεροι καὶ ἐγίνε δόγμα ἐπίσημο, καὶ τὸ διακήρυξαν ὡς ἐπιστημονικὴ ἀρχὴ καὶ ἀποκαλυπτικὴ ἀλήθεια. Καὶ εἶναι μᾶλλον γι' αὐτοὺς... Ἀλλὰ εἰς τὰς Ἀθήνας, «... σώζεται δὲ καὶ ἀπὸ ἐκείνη τὴν παράδοση καὶ σὲ ἐσᾶς ἀκόμη ἢ ἀρετὴ τῶν προγόνων σας σὰν μικρὸ καρβουνάκι», τὸ ὁποῖο εἶχε ἐνσωματώσει εἰς τὸ ἦθος του ὁ νεαρὸς καὶ φιλομαθὴς ἀριστοκράτης, ὅταν συζητοῦσε γιὰ φιλοσοφία καὶ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἰς τὸ κλενὸν ἄστνυ.

⁵² Ὁ., ἀ., σελ. 28, κ., ἐ.

Ἡ προέκταση τῆς διαπιστώσεως τοῦ Ἀριστείδου τοῦ Κοϊντιλιανοῦ μᾶς ὀδηγεῖ στο συμπέρασμα, ὅτι αὐτὸς εἶναι ἓνας ἀπ' τοὺς λόγους τῆς παρακμῆς τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ὄχι φυσικὰ ὁ μοναδικός, ἔχουν παρέμβει καὶ ἄλλοι, ἀλλὰ ἐμᾶς μᾶς ἐνδιαφέρει ὁ οὐσιαστικὸς ἀπὸ πλευρᾶς ἡθους καὶ εὐαισθησίας· ἡ ἐξαφάνιση ὅμως τοῦ ῥωμαϊκοῦ λαοῦ, παρὰ τὴν πανίσχυρη κοσμοκράτειρα αὐτοκρατορία του καὶ τὴν στρατοκρατικὴ τῆς ὀργάνωση, πού μᾶλλον ἐξηγεῖ καὶ τὴν δυσκαμψία τῆς προσαρμογῆς τῆς σὲ ἄλλες συνθῆκες, μαζὶ μὲ τὴν ἐξάπλωση τῆς λατινικῆς γλώσσης στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς, ὡς ἐθνικῆς ὄντοτητος καὶ πολιτιστικῆς καὶ πολιτικῆς συνεχείας τῆς Ῥώμης, εἶναι γεγονὸς ἀδιαμφισβήτητο. Ἐμφανίσθηκαν οἱ νεολατινικοὶ λαοί, ἀλλὰ αὐτοὶ εἶναι κάτι τὸ ἐντελῶς διαφορετικό· δὲν ἔχουν τὴν αἴσθηση τῆς κατ' εὐθειᾶν συνεχείας τοῦ ῥωμαϊκοῦ λαοῦ, τῆς πολιτικῆς του παρουσίας καὶ τῆς πολιτιστικῆς του παραδόσεως, ἔστω κι ἂν πολλοὶ τὶς διεκδίκησαν ἀμφοτέρως· τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τῆς κρατικῆς καὶ νομικῆς συγκροτήσεώς τους ἐξασφάλισαν, ἀλλὰ αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ εἰς ἄλλας ἀναζητήσεις.

Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὅμως διατήρησε καὶ στὰ χρόνια τῆς δουλείας τὴν εὐαισθησία του, εἴτε μὲ τὴν μορφὴ τῆς ἀναζητήσεως τῆς ἐκφράσεώς του μέσα ἀπ' τὴν ἀττικὴ διάλεκτο, εἴτε μὲ τὴν κοινοτικὴ του παράδοση καὶ τὴν δημοτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, ἀλλὰ καὶ τὸν Ὅμηρο ὡς βᾶσιν τῆς παιδείας του· τὴν ἐμμέλειά του ἀναζητοῦσε, ἔστω κι ἂν τὴν ἀνακτοῦσε πολὺ λίγες φορὲς καὶ γιὰ πολὺ σύντομα χρονικὰ διαστήματα, ἐνῶ τὶς περισσότερες τὴν ἔχανε. Ἡ ἀναζήτηση παρέμεινε ὀλοζώντανη στὴν μακροαίωνα ἱστορία του καὶ ἦταν ἰσχυρότατη στὰ χρόνια τῆς δουλείας· εἶχαν τὴν αἴσθηση τῆς μεγάλης κληρονομίας τους, ἔστω κι ἂν δὲν τὴν τιμοῦσαν καὶ τόσο, ἀλλὰ στὸ δημοτικὸ χορὸ καὶ στὸ τραγοῦδι, στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, στὴν ἀνάλαφρη κωμωδία καὶ στὶς βακχικὲς ἐορτὲς καὶ στὸ λαϊκὸ τραγοῦδι τὴν ἀπομιμοῦνταν δεόντως... Συνεχίζει ὁ Ἑλληνισμὸς τὴν παράδοση τοῦ Ἰσοκράτους: «τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους, ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας».⁵³ ἑπτὰ αἰῶνες ἀργότερα ὁ Λιβάνιος, διδάσκαλος καὶ στενὸς φίλος τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὑπογραμμίζει πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς, «εἰ δὴ τοῖς λόγοις μᾶλλον ἢ τῶ γένει τὸν Ἑλληνα κλητέον». Τὸ 380 π.Χ. ἔγραψε τὸν «Πανηγυρικόν» του ὁ φιλόσοφος, δηλαδὴ μετὰ τὴν ὑπογραφή τῆς ἐπαισχύντου Ἀνταλκιδείου εἰρήνης, ἀλλὰ ἐξέφραζε τὴν ἀντίσταση στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς· στὸ τέλος τῆς ῥωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὸ 360 μ. Χ. ἐξεφωνήθη ὁ «Ἀντιοχικός», ὅταν ἦταν ἀκόμη αὐτοκράτωρ ὁ Ἀρειανὸς Κωνστάντιος καὶ ὁ Ἰουλιανὸς ἐνδοξος καίσαρ τῆς Γαλατίας.

⁵³ Ἰσοκράτους, «Πανηγυρικός», παρ. 50, καὶ ὄρα ἀ., σελ. 23, κ., ἐ., καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ὁ λόγος τοῦ Οἰδίποδος», σελ. 34, κ., ἐ., «Ὁ κεστὸς ἰμάς», σελ. 45, κ., ἐ.

Ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς -τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου στὴ Ρώμη-, μᾶς δίδει ἀρίστη περιγραφή τῆς ἐκπτώσεως πλέον: «ἐν γὰρ δὴ τοῖς πρὸ ἡμῶν χρόνοις ἢ μὲν ἀρχαία καὶ φιλόσοφος ῥητορικὴ προπηλακιζομένη καὶ δεινὰς ὕβρεις ὑπομένουσα κατελύετο, ἀρξαμένη μὲν ἀπὸ τῆς Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοιο τελευτῆς ἐκπνεῖν καὶ μαραίνεσθαι κατ' ὀλίγον, ἐπὶ δὲ τῆς καθ' ἡμᾶς ἡλικίας μικροῦ δεήσασα εἰς τέλος ἠφανίσθαι. ἑτέρα δὲ τις ἐπὶ τὴν ἐκείνης παρελθοῦσα τάξιν, ἀφόρητος ἀναιδεΐα θεατρικὴ καὶ ἀνάγωγος καὶ οὔτε φιλοσοφίας οὔτε ἄλλου παιδεύματος οὐδενὸς μετεिल्φύια ἐλευθερίου, λαθοῦσα καὶ παρακρουσαμένη τὴν τῶν ὄχλων ἄγνοιαν, οὐ μόνον ἐν εὐπορίᾳ καὶ τρυφῇ καὶ μορφῇ πλείονι τῆς ἑτέρας διῆγεν, ἀλλὰ καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς προστασίας τῶν πόλεων, ἃς ἔδει τὴν φιλόσοφον ἔχειν, εἰς ἑαυτὴν ἀνηρτήσατο καὶ ἦν φορτικὴ τις πάννυ καὶ ὀχληρὰ καὶ τελευτῶσα παραπλησίαν ἐποίησε τὴν Ἑλλάδα ταῖς τῶν ἀσώτων καὶ κακοδαιμόνων οἰκίαις».⁵⁴

Μακρὰ ἢ παρεκβολή, ἀλλὰ ἄκρως καὶ ἀπαραίτητη· ὁ Διονύσιος ζοῦσε στὴν Ρώμη, τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, τῆς ἀκμῆς τῆς λατινικῆς φιλολογίας, ὡς σοφὸς ἀλλὰ μαζὶ γραικύλος περισσότερο· περιέγραφε τὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ παιδεΐα, ἀλλὰ μὲ τὴν συγνωστὴ τάση ἐξωραΐσεως τῆς τελευταίας. Πρὸς τὸν προστάτη του Μαικήνα εὐγενῆ Ἀμμαῖο ἀπευθύνεται· περιγράφει, ὅμως, τέλεια τὴν ἐκπτώση τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς εἰς ἀπραγμοσύνην καὶ ἀχρειότητα καὶ κυνισμόν· παρουσιάσθηκε τότε ἡ ἀναβίωση τῆς σοφιστικῆς, ἀλλὰ ὄχι καὶ τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς, ἐξ οὗ καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς στὴν ἀπομίμηση τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ὄχι τῆς ἰσηγορίας τῆς ἀμέσου δημοκρατίας.

Μᾶς λέει, λοιπόν, ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, ὅτι πράγματι, «στοὺς προηγουμένους ἀπὸ ἡμᾶς χρόνους ἢ μὲν ἀρχαία καὶ φιλόσοφος ῥητορικὴ, κάτω ἀπὸ τοὺς προπηλακισμοὺς καὶ ὅσας δεινὰς ὕβρεις ὑπέμεινε ἐξαφανιζόταν, ὅποτε ἀρχῆς γενομένης μὲν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοιο ἄρχισε ἐκπνεῖν καὶ μαραίνεσθαι ὀλίγον κατ' ὀλίγον, κατὰ δὲ τὴν δικὴ μας ἐποχὴ ὀλίγον ἔλειψε τοῦ νὰ ἐξαφανισθεῖ τελείως· κάποια ἄλλη δὲ κατέλαβε τὴν θέση τῆς, ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος θεατρικὴ ἀναιδεΐα, ἢ ὅποια δὲν εἶχε σχέση οὔτε μὲ τὴν φιλοσοφία οὔτε μὲ οἰαδήποτε ἄλλη ἐλεύθερη παιδεΐα, ὑπογείως καὶ ὑπὸ πλήρη παράκρουση, λόγῳ τῆς ἀγνοίας τῶν ὄχλων, ὄχι μόνον σὲ ἐπαρκῆ εὐπορία καὶ τρυφῇ καὶ ἐμφάνιση καλυτέρα ἀπὸ τὴν πρώτη διαβιοῦσε, ἀλλὰ ἀπολάμβανε καὶ τὶς τιμὰς καὶ τὴν προστασία τῶν πόλεων, τὰς ὁποίας ἔδει ἔχειν ἢ φιλόσοφος ῥητορικὴ, καὶ ἀνηγορεύθη μόνη τῆς εἰς δεσπόζουσαν, ἢ ἀφόρητος καὶ ἀνάγωγος ῥητορικὴ, καὶ ἦσαν ὑπερβολικὰ φορτικὴ καὶ ἐνοχλητικὴ καὶ στὸ τέλος τῆς κατήντησε τὴν Ἑλλάδα ὅμοια μὲ τὶς ἄσωτες καὶ κακοδαίμονες οἰκίαις». Τὸν Ἰουλιανὸ προαναγγέλλει, ἀλλὰ τὶς

⁵⁴ Διονυσίου Ἀλικαρνασσεύς, «Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων», κεφ. 1, μετάφραση δική μου, καὶ εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Οἱ μικροὶ βάρβαροι», σελ. 15, κ.,έ., καὶ σελ. 10, καὶ «Ἀπ' τῆ μουσικῆ στὴ γραμματικῆ», σελ. 15 κ. έ.

διαπιστώσεις του Φιλοστράτου, δύο αιώνες μετά, για την «ἄκραν ἀθθίδα τῆς μεσογαίας», δὲν τις ἔκανε ὁ Διονύσιος, ἴσως ἐπειδὴ τις θεωροῦσε αὐτονόητες ἢ καὶ τὸ ἀντίστροφο, ἐπειδὴ μᾶλλον δὲν συναναστράφηκε σὲ κοινότητες· ἡ διαμονή του στὴν Ῥώμη τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς στρατευμένης κουλτούρας, ἴσως τὸν ἐπηρέασε, ἀλλὰ τὸ ἔργο του, «Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων», ἀποτελεῖ ἐξαίρετη πηγή γιὰ τὴν προφορὰ καὶ σύνταξη τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, μὲ ἀναφορὲς κυρίως στὸν Ὅμηρο, στοὺς λυρικοὺς καὶ τραγικοὺς ποιητές.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη παρουσιάζεται ἓνα περίεργο φαινόμενο, «οἱ Γραικύλοι τῆς Ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἐπέβαλαν τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς στοὺς κατακτητὲς καὶ δὲν μετέφρασαν οὐδένα ἔργο τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας, παρὰ χίλια διακόσια χρόνια ἀργότερα... τὴν ἐποχὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, 13ος καὶ 14ος αἰών, ἐμφανίζονται καὶ οἱ πρῶτες συστηματικὲς μεταφράσεις ἔργων τῆς λατινικῆς λογοτεχνίας εἰς τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα ἀπ' τὸν Δημήτριο Κυδώνη καὶ τὸν Μάξιμο Πλανούδη».⁵⁵ Ἡ λατινικὴ ἦταν ἡ ἐπίσημη γλώσσα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὅλοι οἱ νόμοι τῆς ἐκδίδονταν σὲ αὐτὴν καὶ μεταφράζονταν στὰ ἐλληνικά, στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες καὶ στὶς ἐλληνικὲς ἀποικίες στὴν Μεσόγειο, ὅπως καὶ στὴν Μεγάλῃ Ἑλλάδα, ἀλλὰ Βιργίλιος, Ὀβίδιος, Ὀράτιος καὶ οἱ ἄλλοι τῆς κλασικῆς λατινικῆς λογοτεχνίας δὲν μεταφράσθηκαν ποτὲ στὰ ἐλληνικά, παρὰ μετὰ τὶς Σταυροφορίες καὶ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπ' τοὺς Φράγκους· τοὺς μελετοῦσαν ὅσοι ἤξεραν λατινικά, ἂν καὶ εἶναι ἐλάχιστες ἢ μηδαμινὲς οἱ ἀναφορὲς στὰ ἔργα τους στὴν Βυζαντινὴ περίοδο. Ἐδειχναν ὅτι τοὺς ἀγνοοῦσαν...

⁵⁵ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ ἐπάνοδος τοῦ Απόλλωνος», σελ. 43.

Τὸ «εὐαίσθητον» καὶ τὸ «μὴ ἀναίσθητον» κρίνει τὴν στάση τοῦ ἀνθρώπου στὴν ψηφιακὴ ἐποχὴ· θεωρεῖται περιττὴ ἢ ἐπανάληψη τῶν διαπιστώσεων, ὅτι ἀναλόγως πρὸς τὸ ἦθος, ἀλλάζουν οἱ σχέσεις μας, πολιτικές, κοινωνικές καὶ οικονομικές, ἢ εὐαισθησία μας, τὰ ἔχουμε συζητήσει αὐτὰ τόσες φορές. Μᾶς ἐνδιαφέρει ἢ πτυχή τῆς μεταβάσεως ὡς προβληματικὴ ἀπ' τὸ «ἀναίσθητον» στὸ «εὐαίσθητον», ἀπ' τὸν γραπτὸ στὸν προφορικὸ πολιτισμὸ, ἐπειδὴ δὲν εἶναι καὶ τόσο διαδεδομένη ἢ προβληματικὴ αὐτή, καθὼς ὅλοι μας εἴμαστε γέννημα καὶ θρέμμα τοῦ γραπτοῦ πολιτισμοῦ τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, ὡς συνέχεια, τουλάχιστον ἐπισήμως, τῆς προηγούμενης τῶν μονοθειστικῶν θρησκευτῶν· ἄλλωστε ἐλάχιστη σημασία ἔχει ἢ ἀναφορὰ μας στὴν μετάπλαση τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, διότι ἢ προσέγγιση γίνεται μὲ κριτήριον τὴν καθημερινότητά μας καὶ ὄχι τὶς φιλοσοφικές θεωρίες. Ἡ εὐαισθησία τοῦ ἀνθρώπου κρίνεται πρωτίστως στὴν καθημερινή του πρακτικὴ, στὴν συμπεριφορὰ του, καὶ ὄχι τόσο στὶς ιδέες του, στὴν κοσμοθεωρία του, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητα μεταξύ τους ἀμφοτέρωθεν αὐτά· ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι, ὅσο περισσότερο πιστὸς εἶναι στὴν θρησκεία του ἢ στὴν ἰδεολογία του ἢ στὶς ἐπιστημονικές του ἀλήθειες ὁ ἄνθρωπος, τόσο ὀλιγώτερον εὐαίσθητος εἶναι στὰ ἐξωτερικὰ ἐρεθίσματα, διότι τότε γίνεται μονοσήμαντος.

Ὅταν βρίσκεται στὴν Ἀγορὰ, εἰς τὸ μέσον τῶν πραγμάτων, τὸ ἐνδιαφέρον του ἐστιάζεται στὶς σχέσεις του μὲ τοὺς συμπολίτες του, στὴν προσέγγισή του στὰ τρέχοντα θέματα ποὺ ἀνακύπτουν, κυρίως ἐκεῖνη τὴν στιγμή, διαπροσωπικά, πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά· στὰ πολιτικὰ περιλαμβάνονται καὶ τὰ θεωρητικά, ἀλλὰ ἐδῶ βρίσκεται ἢ κρίσιμος καμπή. Ἐὰν περιορίζεται στὰ θεωρητικά, ἢ ἀλλιῶς, ἐὰν μοιάζει μὲ τὸν Θαλῆ καὶ τὸν φιλόσοφο τοῦ Πλάτωνος, τότε δὲν ἀντιλαμβάνεται ἐὰν ὁ διπλανὸς του, εἶναι «τῶ γὰρ ὄντι τὸν τοιοῦτον ὁ μὲν πλησίον καὶ ὁ γείτων λέληθεν, οὐ μόνον ὅτι πράττει, ἀλλ' ὀλίγου εἰ ἄνθρωπος ἐστίν ἢ τί ἄλλο θρέμμα»,⁵⁶ γίνεται «ἢ θηρίον ἢ θεός»· καὶ ἀναφέρεται ὁ φιλόσοφος στὴν πιὸ ἀνάλαφρη ἐκδοχὴ ὀλοκληρωτικῆς ψυχολογίας, ἢ ὅποια ἀργότερα ἐμφανίσθηκε πληρέστερα μὲ τὴν κυνικὴ τῆς νοοτροπία. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς εἶναι ἀναίσθητος καὶ μόνο ὁ βαθμὸς τῆς ἀναισθησίας του διαφέρει· ὅλα αὐτὰ γνωστά, ὡς εἰσαγωγὴ ἐπαναλαμβάνονται.

Μετράει ἐπίσης ἢ μετάβαση ἀπ' τὸν γραπτὸ στὸν προφορικὸ πολιτισμὸ, ἀπ' τὴν ἐπίγνωση τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι καθορίζει αὐτὸς μόνος του τὴν ζωὴ του καὶ τὴν στάση του ἀπ' τὰ προσωπικά του ἐρεθίσματα, ἀπ' τὸν λόγο του καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ λόγου τῶν ἄλλων, τῆς ἰσηγορίας· αὐτὴ εἶναι ἢ πρακτικὴ τῆς αὐτονομίας στὸν προφορικὸ πολιτισμὸ. Ὅταν περάσει στὸν γραπτὸ πολιτισμὸ, τότε ὁ λόγος τοῦ ἄλλου φθάνει ἐμμέσως εἰς αὐτόν, πρῶτον, ὡς κείμενο τὸ ὅποιο διαβάσει καὶ

⁵⁶ Ὁ., ἀ., σελ., 17, 39, κ., ἐ., καὶ Ἀριστοτέλους, «Πολιτικά», βιβλ. Α', κεφ. α', παρ. 12, (1253a29).

ἀποδέχεται ἢ ὄχι, χωρὶς τὴν προσωπικὴ παρουσία τοῦ ἄλλου, τοῦ ἀντιλέγοντος, ὅποτε εἶναι λόγος, χωρὶς μέλος, ἀρμονίαν καὶ ρυθμόν· δεύτερον, ἡ ἀνάγνωση εἶναι λογικὴ διεργασία καὶ ὄχι πολιτικὴ πράξις, ὄχι ἀνταλλαγὴ ἀπόψεων, ὄχι ἰσηγορία, μέσα κι ἀπ' τὴν ἀκουστικὴ διαδικασίᾳ, μέσα ἀπ' τὴν ἐνότητα τοῦ λόγου, λείπει ἡ μουσικὴ ἀρμονία στὴν ἀνάγνωση, ὅπως τὸ ἀναφέραμε μὲ τὴν συμβουλή τοῦ Δάμωνος, ἐκτὸς κι ἂν γίνεται μεγαλοφώνως, ἀλλὰ καὶ πάλι στὴν φαντασία μας βρίσκεται ὁ ἄλλος· δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ μέγας πολιτικὸς καὶ μουσικὸς θὰ ἔμεινε ἀπαθὴς ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, ὅταν εἰσέβαλε στὴν Ἑλλάδα ὁ γραπτὸς πολιτισμός. Τὴν ἡδονὴ τοῦ λόγου, τὴν τέρψιν τοῦ Ἡρακλείτου, ἀναζητοῦσαν εἰς τὴν Ἀγοράν, εἰς τὴν Βουλὴν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου, ἔστω κι ἂν ἀκολουθοῦσε ἡ ἀπάτη διὰ τὸ μὴ ἀναίσθητον καὶ τὸ εὐαίσθητον· ἡ ἀπάτη ὅμως τῆς τραγωδίας καθιστοῦσε τὸν ἀπατήσαντα δικαιότερον καὶ τὸν ἀπατηθέντα σοφώτερον...

Οἱ ἀλλαγές στὴν καθημερινότητα τῶν ἀνθρώπων ἀπ' τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας ἐνδιαφέρουν περισσότερο· ὁ ψηφιακὸς ἄνθρωπος, καὶ στὴν διαδικασίᾳ τῆς παραγωγῆς καὶ στὶς καθημερινές του ἀνάγκες, ἐνεργεῖ, πράττει, ἀντιδρᾷ διαφορετικὰ σὲ σύγκριση μὲ τὸν προηγούμενό του τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Ὅσοι εἴμαστε μεγαλύτερης ἡλικίας τὸ αἰσθανόμαστε καλύτερα· ἄλλος ἦταν ὁ τρόπος τῆς ζωῆς μας τὶς πρῶτες μεταπολεμικὲς δεκαετίες καὶ ἄλλος εἶναι σήμερα, ὄχι μόνο μὲ τὴν χρῆση τοῦ διαδικτύου καὶ τὴν ἄμεση ἐνημέρωσή μας γιὰ ὅ,τι συμβαίνει στὴν πόλη μας, στὴν χώρα μας καὶ στὸν κόσμον ὀλόκληρον, ἀλλὰ καὶ μέσα στὸ σπίτι μας, ἄλλη εἶναι ἡ διαδικασίᾳ ὑποχρεώσεων καὶ κινήσεων, ἐνῶ ἐντελῶς διαφορετικὲς εἶναι οἱ σχέσεις μας μὲ τὰ παδιὰ μας καὶ περισσότερο μὲ τὰ ἐγγόνια μας· τὰ ἐγγόνια μας μᾶς διδάσκουν πολλὰ καὶ ἀποκτοῦν τὴν αἴσθησι τῆς αὐτονομίας, ἡ ὁποία ἔλειπε σὲ ἐμᾶς. Τὸ πλέον σημαντικὸ εἶναι ὅτι ἡ αἴσθησι τῆς αὐτονομίας ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ἐμᾶς τοὺς μεγαλύτερους, ὅσοι τὴν ἀντέχουμε, ὄχι μόνο στὰ παιδιὰ· καλοῦμαστε νὰ ζήσουμε στὸ παρὸν καὶ νὰ ἐνεργοῦμε στὸ παρὸν. Ἡ αἴσθησι τῆς ἄλλης καθημερινότητος δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ εὐκόλα ἀπ' τὸν ἄνθρωπον κάποιος ἡλικίας, ἢ μᾶλλον καλύτερα σὲ ὅποιον ἔχει γεννηθεῖ καὶ ζήσει ὑπὸ τὴν ὅποια ἰδεολογικὴ σκέπη καὶ τὴν μετατόπισιν τῶν πάντων στὸ μέλλον, αὐτὸς ζεῖ ἀκόμη στὴν προηγούμενη καθημερινότητα· στὸν νέο ἄνθρωπον διεισδύει εὐκολώτερα, διότι εἰσβάλλει μέσα του μὲ τὴν τρέχουσα διαδικασίᾳ, ὅταν ἀπὸ μωρὸ ἐξοικειώνεται μὲ τοὺς ὑπολογιστὲς καὶ τοὺς χρησιμοποιεῖ ὡς κύριον μέσον τῶν παιχνιδιῶν του μὲ τοὺς φίλους του, τοὺς παίξει στὰ δάκτυλά του πρὶν μάθει τὰ πρῶτα γράμματα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καλλιεργεῖ στὸ μυαλό του συνεχῶς τὴν δημιουργικότητά του, γιὰ τὰ παιχνίδια του στὴν ἀρχή, γιὰ τὴν ζωὴ του ἀργότερα.

Μὲ ἀπλὸ καὶ φυσικὸ τρόπο ἀποβάλλει τὶς ὅποιες ἐξαρτήσεις, θρησκευτικὲς ἢ ἰδεολογικὲς, τοῦ ἐπιβάλλοντος οἱ μεγαλύτεροι, μέσα ἀπ' τὶς συμβουλές τους ἢ τὸ σχολεῖο, ἢ τὴν τηλεόρασι καὶ τὸ περιβάλλον του γενικώτερα· αἰσθάνεται ὅτι μπορεῖ νὰ παρέμβει στὸ περιβάλλον του καὶ νὰ τὸ ἀλλάξει, παίζοντας, ἀλλὰ ἀποκτᾷ καὶ

τήν πρακτική και τήν έννοια τής αὐτονομίας, ἔστω κι ἂν δέν γνωρίζει τήν σημασία τους γιά τήν ζωή του, ἀλλά αὐτό δέν τόν ἐνδιαφέρει, τουλάχιστον στήν φάση αὐτή. Ἀντιλαμβάνεται ἀντιθέτως ὅτι στόν τομέα αὐτόν εἶναι κυρίαρχος, δέν ἀποδέχεται τήν οἰαδήποτε ἐξάρτηση ἀπό τρίτους· φυσικά ἢ μετάβαση ἀπ' τήν αἴσθηση στήν πολιτική πρακτική εἶναι ἄλλο θέμα, μέ εὐρύτερες διαστάσεις. Τό ἦθος του ὅμως εἶναι ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό τό δικό μας στήν ἴδια ἡλικία, ἂν και ὅσοι ζήσαμε στά χωριά τὰ πλησιάζουμε, τὰ παιδιά, μόνα μας φτιάχναμε τὰ παιχνίδια μας.

Ἡ συνέχιση τής πρακτικῆς αὐτῆς, τής ἐλευθέρως πολιτικῆς πρακτικῆς, ἢ διατήρηση τοῦ ἦθους τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου, εἶναι ἡ πρόκληση πρὸς τοὺς νέους ἀνθρώπους, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἐὰν ἀντιλαμβάνονται τό πρόβλημα μέ τήν διατύπωση αὐτή· ἕνα πρῶγμα καταλαβαίνει ὁ νέος στήν ἐποχή μας και τό καταλαβαίνει ἀρκετὰ καλά ὅσο ἐξαπλοῦται ἢ ψηφιακή τεχνολογία: Ἐὰν ἐνδώσει στίς σειρήνες τής παλιᾶς λογικῆς και ἐνταχθεῖ στούς ἰδεολογικούς και ἄλλους μηχανισμούς τοῦ συστήματος, νιώθει μέσα του ὅτι χάνει μεγάλο μέρος τῶν δημιουργικῶν του δυνατοτήτων· ὡς νοητική διαδικασία, ὡς λογική σκέψη, ἴσως νά μὴν τό καταγράφει ἔτσι, ἀλλά ὡς πρακτικό ἀποτέλεσμα τό ζεῖ ὀλοζώντανα. Ὁ ἕνας μετά τόν ἄλλο φίλο του, ἐνῶ διακρίθηκαν ἀρκετὰ κι ἔγιναν μεγάλοι και πλούσιοι, δέν εἶναι τό ἴδιο δημιουργικοὶ στήν δουλειά τους, ὅσο ἔμειναν προσηλωμένοι στήν ἰδεολογία ἢ στήν θρησκεία τής προηγούμενης ἐποχῆς· μιὰ ἐρμηνεία εἶναι ὅτι ἡ τριβή μέ τὰ διαδικαστικά προβλήματα τῶν ἐπιχειρήσεών του, οἱ κοινωνικές και ἄλλες σχέσεις, ἐπηρεάζουν τήν σκέψη τους. Ἀλλά αὐτή εἶναι ἡ ἐπιστροφή στήν προηγούμενη καθημερινότητα, ἔκπτωση στό ἀναίσθητο, θεώρηση τής ἐργασίας τους ὡς μέλλον, ὄχι ὡς παρόν...

Ὅταν ὁ ἀνθρώπος φύγει μακριὰ ἀπ' τήν καθημερινότητά του, ἀπ' τήν λογική τοῦ παρόντος, τότε ὑποχρεωτικά προσκολλᾶται στόν Λόγο, στόν ὀρθό λόγο, και στό μέλλον, στό οἰοδήποτε μέλλον, ἐγκαταλείπει τό παρόν, και γίνεται δούλος τοῦ Θεοῦ, τοῦ Λόγου, τής ἰδεολογίας ἢ τής ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας· ἀλλάζει πλέον τό ἦθος του και ὁ τρόπος τής ἐργασίας του· δουλεύει μέ τόν ὑπολογιστή και στό διαδίκτυο, ἀλλά ἀπόμακρα και χωρίς τήν ἐσωτερική ζωντάνια τής ἐνσωματώσεώς τους στό εἶναι του, στήν ψυχή του. Οἱ παρατηρήσεις ἔχουν γενικό χαρακτήρα κι ὄχι προσωπικό, ὡς κατηγορία τίς μελετοῦμε· ὁ προφορικός πολιτισμός ἐρεΐδεται πάντοτε στόν λόγο τής Ἀγορᾶς, ἔστω και τής μικρῆς Ἀγορᾶς τῶν κοινοτήτων ἢ τῶν πρωτογόνων φυλῶν ἢ τῶν κοινοτήτων τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου και ἄλλων λαῶν· συνοδεύεται ἀπ' τήν ἀμεσότητα τοῦ λόγου και τής ἀπαντήσεως τοῦ ἄλλου, τής ἀπλοϊκῆς ἀκόμη ἰσηγορίας, ἀλλά τοῦ ἀμέσου και ζωντανοῦ λόγου· ὅταν ὁ λόγος μεταδίδεται διὰ τοῦ γραπτοῦ, μέ τό ὅποιος μορφῆς κείμενο, γίνεται ψυχρός και ἀπόμακρος, δέν ἔχει τήν πνοή και τήν μουσικότητα τοῦ προφορικοῦ λόγου, ἐκτός κι ἂν συνοδευθεῖ ἀπ' τήν μουσική ἀρμονία, πάρει τήν μορφή τής ψαλμωδίας ἢ τοῦ ὕμνου, δηλαδή γίνει λογαοιδικός, ὅπως στήν Ὁρθοδοξία.

Ἐπίμετρον

Μὲ τὴν ψηφιακὴ ἐπανάσταση ἀναδύονται -ὡς ἀνακεφαλαίωση τὰ ἀναφέρουμε, διότι ἔχουν ἀναπτυχθεῖ πολλές φορές εἰς τὰς «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἐμμελοῦς»-, οἱ παράγοντες ἐπιστροφῆς στὶς λειτουργίες τοῦ προφορικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀνακτῆσεως τοῦ ἐλεύθερου ἤθους ἀπ' τὸν ἄνθρωπο, τῆς κατακτῆσεως καὶ πάλι τῆς ἐλευθέρας πολιτικῆς πρακτικῆς του· *πρῶτον*, ἡ ἄνεση τῆς ἀμέσου καὶ συνεχοῦς ἐπικοινωνίας μὲ ὄλους, ὅπου κι ἂν βρίσκονται, καὶ μάλιστα μὲ τὴν εἰκόνα τους μπροστὰ μας· στὴν πράξη ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν αἴσθησι ὅτι βρίσκεται εἰς τὸ μέσον τῶν πραγμάτων, ὅπως καὶ στὴν ἄμεση δημοκρατία, συνομιλεῖ μὲ ὄλους σχεδὸν καὶ παρακολουθεῖ τὶς κινήσεις τους, ὅπως καὶ ἐκεῖνοι τὶς δικές του. Ἡ αἴσθησι αὐτὴ ἐμπεδώνεται στοὺς ἀνθρώπους κάπως δύσκολα καὶ σταδιακά, διότι συνήθως ἄρχισαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν ἀμεσότητα τῆς ἐπικοινωνίας ἀρχικὰ γιὰ τὶς οἰκονομικὲς τους ἀνάγκες, στὴν συνέχεια γιὰ τὴν διασκέδασή τους ἢ τὴν ἐπικοινωνία τους μὲ τοὺς δικούς τους, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀποκτήσει ἀκόμη πλήρη συναίσθησι τοῦ τί σημαίνει αὐτὸ πολιτικά.

Δεύτερον, ἔχει ταχύτατη καὶ πλήρη ἐνημέρωσι γιὰ τὸ τί συμβαίνει στὴν Ἀγορὰ του καὶ στὴν ἀγορὰ του, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλοκληρο τὸν κόσμον, ὄχι μόνο στὶς οἰκονομικὲς του ἐπιχειρήσεις, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐξελίξεις· γνωρίζει τὰ πάντα καὶ σὲ χρόνον μηδέν, ἐνῶ διαθέτει μπροστὰ του ὅλοκληρη τὴν παγκόσια γνώσι σὲ ὅποιο μέρος τῆς γῆς κι ἂν βρεθεῖ. Μὲ τὸν προσωπικὸ του ὑπολογιστὴ ἢ τὸ κινητὸ του τηλέφωνο γίνεται κύριος τῆς γνώσεως· βρισκόμαστε ἀκόμη στὴν φάσι τῆς ἀξιοποιήσεως τῆς πλήρους ἐνημερώσεως κυρίως γιὰ οἰκονομικοὺς λόγους καὶ δευτερευόντως γιὰ κοινωνικοὺς, διασκέδασι, ἀναψυχὴ, ἀλλὰ ὄχι ἀκόμη γιὰ πολιτικούς· μᾶλλον καλύτερα, ἔχουμε τὴν πλήρη ἐνημέρωσι, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε μάθει ἀκόμη νὰ τὴν ἐνσωματώσουμε στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ μας, ἴσως γιὰτὶ εἶναι ἀπαραίτητη ἄλλη νοοτροπία καὶ ἄλλο ἦθος.

Τρίτον, ἀντιλαμβάνεται ὁ ἄνθρωπος, ὅπως σταδιακά συνήθως συμβαίνει στὴν ἱστορία καὶ μὲ ἀργοὺς ρυθμούς, ὅτι ἡ προσωπικὴ του παρουσία στὴν Ἀγορὰ ἐξαρτᾶται ἀπ' τὴν *ικανότητα ἐκφράσεως* τῆς *δημιουργικότητός* του κατὰ τὴν συμμετοχὴ του στὰ *πράγματά* της, στὰ *διαδραματιζόμενά* της, στὸν οἰκονομικὸ καὶ στοὺς ἄλλους τομεῖς· ἔχει ἐξοικειωθεῖ ἀρκετὰ στὸν οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ τομέα, ἀλλὰ ὑστερεῖ ἀκόμη ὡς γνωστὸν στὸν πολιτικὸ. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴν ἀδυναμία του κατανόησεως τῶν ριζικῶν ἀλλαγῶν τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς του, τοῦ ἤθους του· τὸ ἦθος του ἀλλάζει τελευταῖο, διότι ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει, πέραν τοῦ λόγου, τὸ μέλος, τὴν ἀρμονίαν καὶ τὸν ρυθμόν. Ὅταν διατηρεῖ ὡς κυρία ἀντίληψή του τὴν προσήλωσή του στὸ μέλλον, στὸ κυνηγι τοῦ πλούτου ἢ στὸν ἀφροδισιασμὸ στὶς ἐρωτικὲς του σχέσεις καὶ στὸν παθητικὸ ρόλο τοῦ θεατοῦ στὴν «διασκέδασή» του – σὲ εἰσαγωγικά, διότι τὸ δράμα δὲν ἦταν διασκέδασι, δὲν παρουσιάζονταν οἱ

τραγωδίες και οί κωμωδίες, ἀλλὰ ἐδιδάσκοντο-, δὲν εἶναι εὐκόλη ἢ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητος, παρὰ περιστασιακὰ καὶ ἀποσπασματικά, ὅπως καὶ στὴν βιομηχανικὴ ἐποχὴ· τὸ βῆμα αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ δυσκολώτερο.

Τέταρτον, ἡ παρουσία του στὴν Ἀγορὰ καὶ ἡ ἔκφρασις τῆς δημιουργικότητός του, μαζί μὲ τὴν κατανόηση τῆς πολιτικῆς σημασίας τοῦ ρόλου του, ἐξαρτᾶται ἀπ' τὸν λόγο του· ὅσο πιο δημιουργικὸς εἶναι ὁ λόγος του, τόσο πιο πειστικὸς εἶναι πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ πιο πηγαῖος ἀντανακλᾶται ἀπὸ μέσα του, ἀλλὰ καὶ τόσο ταχύτερα ἀλλάζει τὸ ἦθος του. Ἡ δημιουργικότης τοῦ λόγου του ἐξαρτᾶται ὅμως ἀπ' τὴν δομὴ τῆς γλώσσης του, ἀπ' τὴν ἰκανότητά της συνθέσεως πού ἔχει γιὰ δύσκολες ἔννοιες· δὲν ἔχουν ὅλες οἱ γλώσσες τὴν ἴδια ἰκανότητα συνθέσεως, αὐτὰ εἶναι γνωστὰ πλέον, ἐπομένως ὅσοι σκέπτονται καὶ ὁμιλοῦν μὲ ἀσθενεῖς γλώσσες, κατὰ τὸν Ἀριστείδη τὸν Κοϊντιλιανό, βλέπουν ὅτι ὑστεροῦν στὴν ἀξιοποίηση τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας, ἔστω κι ἂν ἦταν πρωτοπόροι στὴν ἀρχικὴ ἐφαρμογὴ της. Εἶπαμε, ἐπανάληψη εἶναι αὐτά, ἀλλὰ ἀπαραίτητη γιὰ τὴν μελέτη τοῦ θέματός μας.

Ὁ πολίτης τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ὁ ἐνεργὸς πολίτης, ἔχει ἐγγενῆ τὴν ἀνεση τῆς ἐκφράσεως τῆς δημιουργικότητός του καὶ τῆς μουσικῆς ἀρμονίας τοῦ λόγου του· δὲν παρουσιάζει ὑστέρηση μὲ κανέναν τρόπο, διότι θεωρεῖ ὡς φυσικὸ του χῶρο τὴν Ἀγορὰ, ἐκεῖ ἀσκεῖ τὴν ἰσηγορίαν του, διότι χωρὶς αὐτὴν δὲν ὑπάρχει· τὸ ὑπογραμμίζει ὁ Περικλῆς εἰς τὸν Ἐπιτάφιόν του, «φιλοκαλοῦμεν γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας».⁵⁷ Ὁ μεγαλύτερος ἡγέτης τῶν Ἀθηναίων στὴν ἱστορία των, ὅταν λέει, «φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας», ἐννοεῖ ὅτι ἐπιδιώκουμε τὴν παρουσίαση τοῦ ὠραίου μὲ ἀπλᾶ λόγια, εὐκόλα στὴν διατύπωσή τους, κατανοητὰ ἀπὸ ὅλους· στὴν καθημερινότητά τους ἀναφέρεται κι ὄχι στὰ σοβαρὰ καὶ περισπούδαστα, γι' αὐτὸ καὶ συμπληρώνει ὅτι, «φιλοσοφοῦμε χωρὶς ἐλαφρότητα, χωρὶς ἀδιαφορία, ἀλλὰ μὲ σοβαρότητα», ἡ φιλοσοφία ἀπαιτεῖ ὑπευθυνότητα, προσεκτικὴ ἐξέταση τοῦ θέματος αὐτὸ μᾶς λέει, αὐτὸ μᾶς διδάσκει, κι ἂς μὴν μοιάσουμε τοὺς Ἀθηναίους οἱ ὅποιοι δὲν τήρησαν καθόλου τίς ὑποθήκες του. Ἡ ψηφιακὴ ἐπανάσταση ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἐπισήμανση τοῦ Περικλέους· ὁ ἐργαζόμενος ἀναζητᾶει τὸ ὠραῖο στὴν καθημερινή του συμπεριφορὰ, στὸ παρόν, στὴν ἐργασία του καὶ στὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ του περιβάλλον, στὸν ἔρωτά του, διότι ἐκφράζεται πληρέστερα ἢ δημιουργικότης του, μέσα ἀπ' τὸ ὠραῖο καὶ μόνο· στὰ ἀπλᾶ καὶ στὰ τετριμμένα κρίνεται ἡ ποιότης τῆς δημιουργικῆς του συνθέσεως, μέσα ἀπ' τὴν ἐνότητα τοῦ χώρου του καὶ τοῦ χρόνου του, ὅπως τὴν προσφέρει ἢ χρῆση τοῦ διαδικτύου, στὸ ἦθος του, μὲ κινητήριο δύναμη τὴν εὐαισθησία του.

Ἡ παρουσίαση ὅμως τῶν προϊόντων τῆς δημιουργικότητός του ἀπαιτεῖ καὶ προϋποθέτει τὴν φιλοσοφικὴ τους ἀξιολόγηση χωρὶς ἐλαφρότητα καὶ ἀδιαφορία· ἡ χρῆση τῶν νέων προϊόντων προκαλεῖ τὴν ἄρδην ἀλλαγὴ τοῦ ἦθους τῶν ἀνθρώπων,

⁵⁷ Ὅρα, ἀ., σελ. 19, κ., ἐ

τόσο μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία, όσο και στην πολιτική τους παρουσία, γίνεται πολίτης, ενεργός πολίτης μάλιστα. Αυτή είναι και η κρίσιμη καμπή· εάν παραμείνει απλός παραγωγός ή καταναλωτής της προηγούμενης εποχής σταδιακά θα βρεθεί εκτός της ψηφιακής τεχνολογίας, θα απωλέσει την δημιουργική του ικανότητα και θα ξαναγίνει βιομηχανικός εργάτης της όποιας κατηγορίας ή πιστός όπαδός της θρησκείας ή της όποιας ιδεολογίας, όποτε χάνει και την έποπτική θεώρηση τών γεγονότων, αλλά και την θέση του εις τὸ μέσον τών πραγμάτων· περνάει στὸ περιθώριο, γίνεται ἀπράγμων και ἀχρεῖος στην συνέχεια, ὅπως τὸ ἔχουμε παρουσιάσει ἀνωτέρω ἢ και σὲ πολλές ἄλλες «ἀναλύσεις», «Τοῦ Ἑμμελοῦς»· ἡ δημιουργικότης του γίνεται ἀποσπασματική και περιστασιακή, όποτε χάνει και την ικανότητα πλήρους, συνεχοῦς και ζωντανῆς ἀξιοποιήσεως τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας.

2

Τὴν ἀνάδειξη τῆς εὐαισθησίας τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν πρόοδό του εἰς τὸν πολιτισμὸν προβάλλει, ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὴν «Ἀντιγόνην», ἐπιστρέφοντες εἰς τὸν φιλόμητρο ποιητὴ, κατὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Εὐστάθιο· ὁ μέγας τραγικὸς εἰς τὸ πρῶτο στάσιμον τῆς τραγωδίας, τὸ 442 π. Χ., διδάσκει τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τὴν ἄγρια κατάστασιν στὴν πολιτισμένην ζωὴν, μὲ ὅλες τῆς τῆς παραλλαγές:

Πολλὰ τὰ δεινὰ κούδεν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει.⁵⁸

Στὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου ἀναφέρεται ὁ τραγῳδός, ὄχι τυχαῖα, διότι δεινόν, τὸ προξενοῦν φόβον, εὐλάβειαν, θαυμασμόν, ἀπέχθειαν· τὸ ὑπερβαῖνον τὸ σύνηθες μέτρον, ἐκπληκτικόν, κατὰ τὸν Ἄνθιμον Γαζῆν· γιὰ ὅλα εἶναι ὑπεύθυνος ὁ ἄνθρωπος καὶ οὐδεὶς ἄλλος, «πολλὰ εἶναι τὰ θαυμαστά, ἀλλὰ τίποτε δὲν βρίσκεται θαυμαστότερο ἀπ' τὸν ἄνθρωπο». Αὐτὸς κάνει τὰ πάντα εἶναι δημιουργὸς τῶν πάντων:

*Τοῦ κόσμου ἀπὸ θάματα
Δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο,
Ποῦ νᾶναι σὰν τὸν ἄνθρωπο
Περήφανο μεγάλο,*

ἐρμηνεύει ὁ Κωνσταντῖνος Μᾶνος, καὶ προχωρᾷ ὁ Σοφοκλῆς στὴν σύντομη παρουσίαση τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἱστορία. Ὁ ποσητὴς στὴν πάροδο ἐξυμνεῖ τὶς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου, ὡς κακές, καὶ ὡς καλές, δημιουργικές, πάντα κατὰ τὰς ἐντολὰς τοῦ θεοῦ, κατὰ μίαν ἔννοιαν, ἀλλὰ ἀνολόγως πρὸς τὴν πίστην μας ποῦ ἔχουμε πρὸς τὸν θεό, ὡς κύριο κριτήριον· θέτει τὸ κριτήριον τοῦ εἶδους τῆς πίστεώς μας, τῶν σχέσεών μας πρὸς τὸν θεόν. Στὴν συνέχεια εἶναι σαφέστερος:

*νόσων δ' ἀμηχάνων φυγὰς ξυμπέφρασαι.
σοφόν τι τὸ μηχανόεν τέχνας ὑπὲρ ἐλπίδ' ἔχων
ποτὲ μὲν κακόν, ἄλλοτ' ἐπ' ἐσθλὸν ἔρπει,
νόμους παραιρῶν χθονὸς
θεῶν τ' ἔνορκον δίκαν·
ὑψίπολις ἄπολις ὄτω τὸ μὴ καλόν
ξύνεστι τόλμας χάριν.⁵⁹*

⁵⁸ Σοφοκλέους, ὁ, ἀ., στ. 334, καὶ ἀ., σελ. 17.

⁵⁹ Αὐτόθι, 364-371.

Στις δυσκολίες του ὁ ἄνθρωπος σὲ στιγμή ἀμηχανίας βρίσκει λύση, καὶ μηχανεύεται μὲ τὶς τέχνες του κάτι σοφὸ, πέρα ἀπὸ κάθε ἐλπίδα, πότε μὲν τὸ κακὸ, πότε τὸ καλὸ παρουσιάζει, ὑφαρπάζοντας τοὺς νόμους τῶν θνητῶν καὶ τῶν θεῶν, παρὰ τοὺς ὅρκους του· ἄλλοτε ἀνυψώνει τὴν πόλιν καὶ τὴν καταβαρᾶθρώνει ἄλλοτε, ὅταν τὸ μὴν καλὸ συμπαρίσταται χάριν τῆς τόλμης. Τὶς *ταλαντεύσεις* τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς σκιαγραφεῖ ὁ ποιητὴς στὴν διδασκαλία του πρὸς τοὺς συμπολίτες του, τὴν ἀντιμετώπιση τῶν *δυσχερῶν καταστάσεων* ἀναζητᾷ· κάτι τὸ σοφὸ μηχανεύεται ὁ ἄνθρωπος καὶ ἐναποθέτει σ' αὐτὸ τὶς ἐλπίδες του, πότε γιὰ τὸ κακὸ πότε γιὰ τὸ καλὸ, ἔστω καὶ παραβλέποντας τοὺς νόμους τῆς πόλεως καὶ τὴν δίκη τῶν θεῶν· τὴν *πόλη του* τιμώντας ἢ καὶ *καταστρέφοντάς την*, ὅταν τὸ μὴ καλὸ γίνεται ἀποδεκτὸ χάριν τῆς τόλμης *μερικῶν*. Ὅταν λέει τὸ μὴ καλὸν ἐννοεῖ μᾶλλον τὸ *ἀναίσθητον* κι ὄχι τὸ μὴ *ἀναίσθητον* τοῦ φίλου του *Γοργίου*. Ἐπιχειρεῖ ὁ ποιητὴς καὶ πολιτικὸς μαζὶ νὰ κάνει σοφώτερους τοὺς συμπολίτες του –καλὸς στρατηγὸς δὲν ἦταν ποτέ, μᾶλλον τὸ ἀντίθετο, οἱ Ἀθηναῖοι ὅμως τὸν ἐξέλεξαν ἀρκετὲς φορές, ἀλλὰ ἦταν *ὑπόδειγμα ἐνεργοῦ πολίτου*-, καθὼς ἕναν χρόνον πρὶν ἦταν *Ἑλληνοταμίας τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας*:

*Αὐτὸς τὸ κάθε ἀνέλπιστο
Μέ τέχνη μηχανεύει·
Πότε κακὸν ὀρέγεται,
Πότε καλὸ γυρεύει!
Κ' ἐκεῖνος ὅπου χαίρεται
Ψηλὰ τὴν ἐξουσία
Τῶν νόμων τὴν οὐσία
Συχνὰ παρεξηγᾷ.
Μὰ πολιτείας ἀνάξιος
Ἐκεῖνος ποὺ τολμάει,
Γιατὶ ἔτσι τὸ φαντάστηκε,
Τ' ἄδικο ν' ἀγαπάη.*

Ἡ εὐαισθησία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἀξιοποιήσεως τῶν δυνατοτήτων του, πρὸς τὸ κακὸ ἢ πρὸς τὸ καλὸ, κακὸν ἢ ἐσθλόν· ἡ διδασκαλία τῆς «*Ἀντιγόνης*» ἀπ' τὸν Σοφοκλῆ ἀποβλέπει ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο εἰς τὴν *καλλιέργεια* τῆς εὐαισθησίας τῶν Ἀθηναίων. Γνώριζαν οἱ Ἀθηναῖοι, ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ μύθου περιεῖχε καὶ ἀπάτη, τὴν ἐμφάνιση τῆς Ἀντιγόνης ὡς *παρθένου* στὸν *δρόμον* τῆς πρὸς τὸν *τάφο*,

Ἄκλαυτος, ἄφιλος, ἀνυμέναιος ἔρχομαι

Τὰν πυμάταν ὁδόν⁶⁰...

Ἄκλαυτη, ἄφιλη, ἀνύπανδρη βαδίζω τὸν ἔσχατο δρόμο· ἀλλὰ γνωρίζουν οἱ συμπολίτες του, πέραν τῆς συμπαραστάσεως τοῦ Αἴμονος, ὅπως τὴν εἶδαμε στὴν σύγκρουση μὲ τὸν πατέρα του, ὅτι εἶχε καὶ υἱὸ τὸ ζεῦγος, τὸν Μαίονα, ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος στὴν ἐκστρατεία τῆς Τροίας. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἐδιδάσκοντο τὸν Ὅμηρο ὡς βασικὸ μάθημα στὶς τρεῖς βαθμίδες τῆς ἐκπαιδεύσεώς τους καὶ γνώριζαν οἱ περισσότεροι ἀπὸ στήθους τὶς *ράψωδιες* του· δὲν τοὺς ἐνοχλοῦσε ἡ ἀπάτη, οὔτε κὰν τὴν σκέφθηκαν, τὸ πολιτικὸ δίδαγμα τῆς τραγωδίας τοὺς ἐνδιέφερε· ἡ ἀπάτη τοὺς διασκέδαζε, κατὰ τὴν ἐλαφρότερη ἐκδοχή, ἢ τοὺς καθιστοῦσε *σοφώτερους* καὶ *δικαιότερους*, ὅπως ἦταν σύνηθες αὐτὸ ἀπὸ τὰς τραγωδίας εἰς τὸ κλεινὸν ἄστυ.

Ὁ Σοφοκλῆς ἐμφανίζει μόνη τὴν Ἀντιγόνη, ἐπειδὴ γνωρίζει ὅτι τὶς πολιτικὲς του ἀποφάσεις ἕκαστος τὶς λαμβάνει *μόνος* του, διότι τότε εἶναι *πράγματι ἐνεργὸς πολίτης*, ἀσκεῖ τὴν ἐλεύθερη πολιτικὴ πρακτικὴ, τότε ἐνσωματώνονται στὸ ἦθος του οἱ *πράξεις* του αὐτές· ἡ διδασκαλία λέει ὅτι ἡ Ἀντιγόνη καὶ ὁ Αἴμων ἐπικαλοῦνται τοὺς ἴδιους θεοὺς μὲ τὸν Κρέοντα *μόνο κατ' ὄνομα* κι ὄχι στὴν οὐσία. Οἱ δύο νέοι ἐπικαλοῦνται τοὺς ὁμηρικὸς θεοὺς, μὲ τὸν *διάλογό* τους καὶ τὴν *ισότητά* τῶν *σχέσεών* τους, τὴν ὁποία καὶ διδάσκουν καὶ στοὺς βροτούς, στοὺς θνητούς, τὴν εὐαισθησία τους προβάλλουν· ὁ Κρέων, ὡς τύραννος, δὲν ἔχει καμμία σχέση μὲ τοὺς θεοὺς αὐτούς, εἶναι *ξένος* πρὸς τὴν *πρακτικὴ* τους, *ξένος* καὶ πρὸς τὴν ὁμηρικὴ διδασκαλία, οἱ θεοὶ του διέπονται ἀπ' τὸ *ἀναίσθητο*. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ εἶναι ἡ *καθοριστικὴ* στὴν παράδοση τῆς δημοφιλοῦς τραγωδίας· δὲν ἀναφέρεται γενικὰ στὸ θεῖο ὁ φιλόμηρος ποιητής, οὔτε στὴν οἰαδήποτε θρησκευτικὴ πίστη καὶ στὴν *ἀπόλυτη προσήλωσι* πρὸς τὸν *Λόγο* τοῦ Θεοῦ· τὸν *Λόγο* τοῦ Θεοῦ ἐπικαλεῖται ὁ Κρέων, ὅταν ρωτάει, μὲ εἰρωνικὸ μάλιστα τόνο, «*οὐ τοῦ κρατοῦντος ἢ πόλις νομίζεται;*» Δηλαδή ὁ λόγος τοῦ κρατοῦντος εἶναι *ἀπόλυτος*, *χωρὶς οὐδεμία ἀμφισβήτηση*, ἀλλὰ αὐτὸ αἶρει τὰς *βασικὰς ἀρχὰς* τῆς *ἀμέσου δημοκρατίας*, διότι ἡ πόλις ἐπιστρέφει στὴν τυραννία.

Τὴν διαφορὰ ὑπογραμμίζει ὁ Πλάτων, «*ἐλευθερίας δὲ καὶ φιλίας ἀληθοῦς τυραννικὴ φύσις ἀεὶ ἄγευστος*»,⁶¹ καί, «*ἐν τυραννίδι οὐδὲν ἢ μικρὸν φιλίας*», προσθέτει ὁ Ἀριστοτέλης. Εἰς τὴν περιγραφὴ τοῦ τυραννικοῦ ἀνθρώπου περιλαμβάνει τὸν *κατακτηρισμό*, ὅτι, «*ἡ τυραννικὴ φύσις εἶναι ἀεὶ ἄγευστος, πάντοτε δὲν ἔχει γέυση, τῆς ἀληθοῦς ἐλευθερίας καὶ φιλίας*»· εἰς τὸν *Δάμωνα* ἀναφέρεται καὶ πάλι, ἔστω κι ἂν δὲν τὸν μνημονεύει τὴν διερεύνηση τῆς φιλίας συνεχίζει ὁ *μαθητὴς* του, ἀλλὰ

⁶⁰ Αὐτὸθι, στ. 875.

⁶¹ Πλάτωνος, «Πολιτεία», Βιβλ. Θ', 576α, Ἀριστοτέλους καὶ «Ἠθικὰ Νικομάχεια», Βιβλ. Η', κεφ. στ', (1161α33), καὶ εἰς τὰ «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Ἡ παρέμβασις τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς», σελ. 51, κ., ἐ.

αὐτὸς διατηρεῖ γνησιώτερη τὴν παράδοση τῆς ἀμέσου δημοκρατίας, ἔστω κι ἂν δὲν τὴν ἔχει γνωρίσει στὴν ἀκμὴ τῆς καὶ θεωρητικὴ μόνο προσέγγιση ἐπιχειρεῖ, καθὼς ἐπιμένει ὅτι, «στὴν τυραννία δὲν ὑπάρχει καθόλου ἢ μόνο ἐλάχιστο ἵχνος φιλίας». Ὅταν ἰσχύουν αὐτά, τότε δὲν ὑπάρχει διάλογος μεταξὺ τῶν δύο πλευρῶν, τοῦ τυράννου καὶ τῶν ἐρωτευμένων νέων, διότι στὰ πλαίσια τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς φιλίας θυσιάζεται ἡ Ἀντιγόνη γιὰ τὸν ἀδελφὸ τῆς· αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς παρεμβολῆς τῶν δύο στασίμων, μαζί ὁ ὕμνος τοῦ ἔρωτος, καὶ τοῦ διαλόγου τοῦ Αἴμονος μὲ τὸν πατέρα του.

Ἡ δυτικὴ σκέψη -στὴν γενικότητά της διότι ὑπάρχουν καὶ ἐξαιρέσεις, ἀλλὰ ἡ παράβασις εἶναι μακρὰ ἂν ἀσχοληθοῦμε μὲ αὐτές-, δὲν ἐντόπισε τὴν βασικὴ αὐτὴ διαφορὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀντιλήψεως· ἔτσι ἀπλουστεύει τὶς ἔννοιες γιὰ τοὺς θεϊκοὺς νόμους στοὺς διάφορους λαοὺς κι ἐπομένως ἀντιλαμβάνεται ὅτι, ἀφοῦ εἶναι ὑπεράνω τῶν ἀνθρωπίνων, ἀπ' τὴν ἄποψη αὐτὴ εἶναι ὅλοι τοὺς ἴδιοι στὶς σχέσεις τοὺς μὲ τοὺς θνητοὺς· ἡ ἀναφορὰ στὸν θεὸ εἶναι ἴδια, λέει, γιὰ ὅλα τὰ ἔθνη χωρὶς ἐξαίρεση κι ἔχει τὴν ἴδια βαρύτητα, ἀνεξαρτήτως τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται.⁶² Ἡ ρίζα βρίσκεται στὴν ἀποδοχὴ τῆς ἱερατικῆς καὶ ἱεραρχικῆς ὀργανώσεως τῆς θρησκείας καὶ τῆς κοινωνίας ἢ στὴν ἀνθρωποκεντρικὴ, μὲ σχέσεις ἰσότιμες ἢ καὶ ἀνεξάρτητες μὲ τοὺς θεοὺς, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀυτονόητη παράκαμψη τοῦ ἱερατείου τοὺς· αὐτὴ τὴν πτυχὴ μᾶς διδάσκει ὁ Σοφοκλῆς εἰς τὴν «Ἀντιγόνην», καὶ στὶς ἄλλες τραγωδίαις του, ὅπως καὶ ὀλόκληρη ἡ ἑλληνικὴ σκέψη τουλάχιστον στὴν ἀκμὴ τῆς. Ἀλλὰ, ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι οἱ ἰσότιμες σχέσεις μὲ τοὺς θεοὺς ἀπαιτοῦν καὶ προϋποθέτουν τὴν ἐμμέλεια καὶ τὴν ἰσηγορία· ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος, ὁ πατριάρχης Φώτιος καὶ οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, μᾶς δείχνουν ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν τραγωδιῶν ἦταν συνεχῆς στὴν βυζαντινὴ κοινωνία, ἔστω κι ἂν ἡ ἐμμέλεια δὲν ἦταν ζῶσα καὶ ἡ ἰσηγορία ἀπουσίαζε σχεδὸν πλήρως, ἀλλὰ δείχνουν ὅτι ὑπῆρχαν ἀρκετὰ στοιχεῖα τοὺς στὶς πόλεις τοὺς καὶ στὴν παράδοση τῶν κοινοτήτων.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν «Παρεκβολῶν» τοῦ πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταδεικνύει ὅτι τὰ μαθήματά του ἦταν κοινὸς τόπος στὴν βασιλεύουσα καὶ τὰ συζητοῦσαν πέραν τῶν αἰθουσῶν διδασκαλίας, στὶς φιλολογικὲς συναντήσεις καὶ στὰ μοναστήρια τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως καὶ σὲ ἐκεῖνες στὶς διάφορες πόλεις τῆς. Ἄλλωστε ἡ θύραθεν παιδεία ἦταν καθιερωμένη, δηλαδὴ ἡ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας γραμματείας καὶ στὰ μοναστήρια ἐκτὸς τῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας· ἐπιτρεπόταν ἡ διδασκαλία καὶ ὁ διάλογος γιὰ ὅλα καὶ περισσότερο γιὰ τὸν Ὅμηρο, τοὺς τραγικοὺς καὶ κωμικοὺς, τοὺς ἄλλους ποιητές, ὅπως καὶ γιὰ τοὺς φιλοσόφους, ῥήτορες καὶ ἱστορικοὺς.⁶³ αὐτὸ ἴσχυε κατὰ τὴν ἴδια παράδοση στὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, ὅταν ὅλοι σχεδὸν οἱ

⁶² Ὅρα, εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», ὁ., ἀ., σελ. 28, κ., ἐ., καὶ «Ὁ κεστός ἰμάς», σελ. 58, κ., ἐ.

⁶³ Ὅρα εἰς τὰς «ἀναλύσεις» «Τοῦ Ἐμμελοῦς», «Νόμους τὰς ῥῥῆδας ἡμῖν γεγονέναι», σελ. 33, 41, κ., ἐ.

λόγιοι ἦσαν *ἱερωμένοι*. Αὐτὴ εἶναι ἄλλωστε καὶ ἡ *μεγάλη* διαφορά ἀνάμεσα στὴν θύραθεν παιδεΐα καὶ στὸ πανεπιστημιακὸ ἄσυλο στὴν Δύση· τὸ ἄσυλο σημαίνει τὴν διατήρηση τῆς περιοχῆς τοῦ Πανεπιστημίου, γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τὴν ἀπαγόρευση ἐπεμβάσεως σὲ αὐτὴν τῆς βασιλικῆς ἢ αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, εἶναι προέκταση τῆς συστατικῆς λογικῆς· ἡ θύραθεν παιδεΐα σημαίνει τὴν πλήρη ἐλευθερία στὴν ἐκτὸς τῶν ἐκκλησιῶν περιοχῆ, ἀκόμη καὶ μέσα στὰ μοναστήρια, γιὰ διάλογο καὶ ἔρευνα, ὡς ἔκφραση τῆς διασταλτικῆς λογικῆς. Απαγορευόταν ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας καὶ μόνο, ἐνῶ ἐπιτρεπόταν σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους χώρους· φυσικά, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν καὶ περιπτώσεις διωγμῶν καὶ θρησκευτικῶν συγκρούσεων, ἀλλὰ *Ἰερὰ Ἐξέτασις* δὲν ὑπῆρχε, οὔτε ὡς *ἰδέα*. Ἡ συμβίωση τῶν κατοίκων τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὸ *λογοιδικόν*, ὄχι μόνο στὴν θρησκευτικὴ λατρεία, ἀλλὰ καὶ στὴν καθημερινή τους ζωὴ εἶναι *όλοφάνερη*, παρ' ὅλο ὅτι δὲν ἔχει μελετηθεῖ σχεδὸν καθόλου, ἀλλὰ ἡ συνέχεια τῆς ἀρχαιοελληνικῆς μουσικῆς, μέσω τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς κοινοτικῆς παραδόσεως, δημοτικῆς ἢ λαϊκῆς, πείθει· ὁ διάλογος μὲ τὴν ἀρχαία γραμματεία εἶναι ζῶν καὶ ἀδιάλειπτος, ὅπως τὸ ἀποδεικνύει ὁ «*Τιμαρίων*» καὶ ἄλλα ἔργα, ἀλλὰ καὶ ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἀρχαίων ὀνομάτων γιὰ τοὺς ἐχθροὺς τους, *Σκύθες, Μῆδοι, Τριβαλλοί...*

Ἡ πρόκλησις τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας εἶναι ἡ μεγαλύτερη στὴν νεώτερη ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, διότι καλεῖται νὰ προσαρμοσθεῖ σὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς ἀπ' τοὺς γνωστούς της καὶ σὲ ἄλλο ἦθος σπάνιο στοὺς πρωταγωνιστοῦντες στὴν ἐφαρμογὴ τῆς λαοῦς της· ὁ προφορικὸς πολιτισμὸς οὔτε ὡς ἀπόηχος δὲν εἶναι γνωστὸς στὴν γραπτὴ ἱστορία τους, ἐνῶ εἶναι καὶ πλήρως ἀσύμβατος μὲ τὴν ἐσχατολογικὴ τους ἀντίληψη τῶν τελευταίων αἰώνων. Ἡ ἐπιτυχία ἀπέναντι στὴν πρόκληση θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπ' τὴν ἰκανότητα προσαρμογῆς τῶν λαῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τους στὶς νέες συνθήκες, ἀπ' τὴν εὐαισθησία τους στὴν συνεχῆ ἔκφραση τῆς δημιουργικότητός τους ὡς συμπληρωματικῆς λειτουργίας στὴν ἐνιαία ἀγορὰ καὶ Ἀγορὰ τοῦ κλεινοῦ πλανήτου. Μόνο μὲ τὴν ἀνάκτηση τῆς εὐαισθησίας της ἔχει τὶς δυνατότητες ἡ ἀνθρωπότης νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ τὴν κλιματικὴ ἀλλαγὴ, ἐνιαῖος καὶ ἀδιαίρετος εἶναι ὁ ἀγώνας.

Χρῆστος Ζ. Καρανίκας,
Καισαριανή, Ἰανουάριος-Μάρτιος 2016